

Congresbundel Symposium 'Nieuwe vergezichten op een oud verhaal'

Holland Dag - 2 juli 2022

Introductie René Proos	
Voorzitter Stichting Ontstaan van Holland	3
Welkomstwoord Willy de Zoete	
Gedeputeerde Cultuur Zuid-Holland	6
> 'Het jaar 1000' in het Rijksmuseum van Oudheden	
Raphaël Rijntjes	8
> Holland en Vlaanderen in de 11de eeuw	
Kees Nieuwenhuijsen	12
> Oude burchten in nieuw perspectief	
Nancy de Jong-Lambregts	18
> Middeleeuwse re-enactorsmarkt	
Kees Nieuwenhuijsen	26
> Op avontuur in de Middeleeuwen	
Susan Suèr	28
> De Burcht in Leiden, nieuwe inzichten	
Edwin Orsel	29
> Bestudering van de regionale middeleeuwen – hoe lang nog en hoe?	
Hans Mol	34
> De talen van Holland tussen de 10de en 12de eeuw	
Peter-Alexander Kerkhof	40
> Rustig rijden langs sporen van een verdwenen graafschap	
Iris Toussaint	46
> eXpeditie - Het Ontstaan van Holland	
Kris Förster	50
> De makers van Holland	
Joost Vorst	52
> Graf 1 uit Egmond - de vreemde zwerftocht van een grote man	
René Proos	59
> Een geometrische blik op dalend Delfland	
Teunis M. Klapwijk	66
> <i>The making of</i> De makers van Holland	
Evert van Ginkel	73
Nawoord/Colofon	76

Holland Dag 2022

Nieuwe vergezichten op een oud verhaal

Welkom en introductie

René Proos

> Dames en heren,

Welkom allemaal op deze Leidse Holland Dag. Goed dat u allemaal gekomen bent, fijn om zoveel bekende gezichten weer te zien.

Vijf jaar geleden waren we hier ook al. Toen, in 2017, met een speciale dag georganiseerd vanuit de provincie Zuid-Holland, gericht op een voor velen vrijwel onbekende periode in onze geschiedenis, waar veel belangstellenden op af kwamen.

Die minder bekende eeuwen liggen tussen 900 en 1300, eeuwen waarin een moerassige wildernis transformeerde in een gecultiveerd landschap en waarin de basis werd gelegd voor het polderlandschap dat zo kenmerkend is voor West-Nederland. Het is de tijd waarin het graafschap Holland ontstond en tot bloei kwam, en waarin de kiem werd gelegd voor ons land als één van de belangrijkste handeldrijvende naties van Noordwest-Europa.

Vijf jaar geleden was het de bekende Leidse historicus prof. dr. Dick de Boer die voor ons als moderator en dagvoorzitter de verschillende sprekers introduceerde en hun bijdragen van een inleiding voorzag. Dit jaar is dr. Roos van Oosten van de Leidse faculteit Archeologie onze dagvoorzitter; zij heeft de zware taak om een groot aantal sprekers over zeer uiteenlopende onderwerpen te introduceren, en hen ook, indien nodig, af te kappen, mochten ze in hun verhaal al te enthousiast door galopperen en de tijd vergeten. Roos neemt deze taak met veel tact en de nodige beslistheid op zich. We zijn haar daar heel dankbaar voor. De grote belangstelling in 2017 bij wat we de eerste Holland Dag zouden kunnen noemen zette de afgelopen vijf jaar heel veel in beweging. Ik denk daarbij dan aan de bijeenkomst in het Muiderslot in januari 2019 en ook aan het oprichten door de provincie van de netwerktafel Ontstaan van Holland in 2020. Deze 'tafel' is het platform waar mensen die zich bezig houden met het thema en de tijd van Ontstaan van Holland bijeenkomen om ervaringen en kennis uit te wisselen en hun krachten te bundelen. Ik mag daar sinds april 2022 aan

toevoegen: het oprichten van de Stichting Ontstaan van Holland. Die stichting staat los van de provinciale netwerktafel en presenteert zich vandaag voor het eerst aan de wereld; ze doet dat door het organiseren van deze Holland Dag, in opdracht van de provincie Zuid-Holland.

Waarom een stichting als er ook al een netwerktafel is, hoor ik u denken? De stichting is er gekomen op initiatief van de netwerktafel: er was behoefte aan een duidelijk aanspreekpunt voor de buitenwereld zodat via de naam en de doelstellingen van de stichting meer zicht zou komen op het thema van de netwerktafel, met name naar pers en het brede publiek. Een stichting is onafhankelijk, in principe zelfstandig en beter in staat om extra middelen aan te boren, en het werkgebied ook te verbreden. De netwerktafel concentreert zich nu op Noord- en Zuid-Holland, maar de Stichting kan zich bijvoorbeeld ook richten op de buitenlandse invloedssfeer van het Hollandse grafelijke huis in de 13de eeuw. Hoe zat dat met de relaties tussen de graaf en het Heilige Roomse Rijk bijvoorbeeld? Of die tussen Holland en Vlaanderen?

We streven er kortom als stichting naar om alle multidisciplinaire aspecten rond vorming en functioneren van het graafschap Holland voor een breed publiek onder de aandacht te brengen. Daarbij kan men in de eerste plaats denken aan geschiedenis en archeologie natuurlijk, maar ook aan architectuurgeschiedenis, en aspecten van beeldende kunst en niet te vergeten taal. Dit alles binnen het chronologisch kader van de eeuwen tussen 900 en 1300, dat blijft onze begrenzing, maar met die begrenzing in het achterhoofd willen we toch slagvaardig mooie, leuke en interessante manifestaties en evenementen organiseren.

Wie zijn die wij? Misschien aardig om ons nu even voor te stellen: Tim de Ridder, Kees Nieuwenhuijsen, Ad van der Zee, zitten vandaag in de zaal; ik ben René Proos en mag met de voorzittersshamer zwaaien. Ons vijfde bestuurslid, Bert van der Valk, kon helaas niet aanwezig zijn vandaag; heel binnenkort hopen we nog twee nieuwe bestuursleden te kunnen verwelkomen.

De sprekers van vandaag geven in ieder geval een aardige impressie van de multidisciplinaire aanpak zoals die ons voor ogen staat: geschiedenis, archeologie, bouwkunst, toerisme, tentoonstellingen en niet te vergeten, taal. Daarnaast kunt u middels re-enactors in het Van der Werfpark vandaag een impressie krijgen van het dagelijks leven in de 10de en 11de eeuw, en bij het Gravensteen kunnen kinderen een door studenten van de Reinwardt Academie ontworpen puzzelspeurtocht ophalen die leidt door middeleeuws Leiden en eindigt bij de Burcht.

Alle bijdragen van alle sprekers van vandaag zullen later dit jaar digitaal gebundeld (dat is dus deze bundel, *Red.*) en verstuurd worden naar iedereen die zich via de mail heeft opgegeven.

Volgend jaar, in mei 2023, zullen we opnieuw een Holland Dag organiseren, dan rondom het Binnenhof in Den Haag, in samenwerking met het Atelier van de Rijksbouwmeester en met het Erfgoedhuis Zuid-Holland. Die dag zal in het teken staan van het Binnenhof als middeleeuws machtscentrum, mede naar aanleiding van het archeologische onderzoek dat momenteel uitgevoerd wordt voorafgaand aan de grote restauratie die op stapel staat.

Goed, ik denk dat ik nu wel lang genoeg aan het woord geweest ben. Voordat ik het woord teruggeef aan onze dagvoorzitter Roos van Oosten die de Gedeputeerde voor Cultuur mevrouw de Zoete zal introduceren, als laatste punt nog even het volgende: alle KNA- archeologen onder u hebben als het goed is bij de inschrijfbalie hun KNA-actorpunt gekregen. Mocht dat niet zo zijn dan kunt zich straks tijdens de koffiepauze nog een keer melden bij de inschrijfbalie.

René Proos (1955) is voorzitter van de Stichting Ontstaan van Holland.

> *René Proos tijdens zijn inleiding op de Holland Dag.*

> *Dagvoorzitter Roos van Oosten*

Welkomstwoord

> Dames en heren,

Hartelijk welkom op het symposium 'Het ontstaan van Holland - Nieuwe vergezichten op een oud verhaal'. Goed om te zien dat er zoveel aanwezigen zijn en zoveel interesse is voor het Ontstaan van Holland. Dit symposium, met ook buitenactiviteiten, biedt alle ingrediënten om met meer kennis en nieuwe inspiratie naar huis te gaan.

Na eerdere succesvolle edities in 2017 en 2019 vindt vandaag de derde Holland Dag plaats. Met diverse lezingen en presentaties over tal van boeiende onderwerpen over het ontstaan van Holland tussen 900 en 1300. Geschiedenis, archeologie, taalkunde en historische geografie vormen de hoofdmoot. Denkt u daarbij bijvoorbeeld aan geschiedenis van de ontginningen, onderzoek van middeleeuwse skeletten en burchten of de ontwikkeling van de taal.

De ambitie van de provincie Zuid-Holland is het bewustzijn van de ontstaansgeschiedenis en identiteit van 'Holland' te vergroten. Er was nog weinig over deze periode bekend. Dit doen wij door archeologische vondsten te bewaren en te beschermen, kennis over deze periode te vergroten, en deze periode beleefbaar te maken voor een zo breed mogelijk publiek.

Het ontstaan van Holland is een van de vijf belangrijke thema's uit onze Provinciale Onderzoeksagenda Archeologie. Dit is een leidraad voor alle archeologen van bedrijven en gemeenten in Zuid-Holland. Het is niet alleen richtsnoer voor al het onderzoek dat zich de komende jaren nog binnen de provinciegrenzen zal afspelen. Het geeft ook richting aan het archeologisch depot (t.b.v. het bewaren en het beheren van bodemvondsten). Vondsten en documentatie kunnen zo gericht worden uitgeleend.

Het 'Ontstaan van Holland' is een fascinerende tijd waarin het landschap, de steden, de grenzen en zelfs de naam van Holland zijn ontstaan. Duizend jaar geleden werden de eerste stappen gezet naar de vorming van het hedendaagse Holland. Een periode die begint met de Slag bij Vlaardingen in 1018, en eindigt met de moord op graaf Floris V in 1296. De periode 900 - 1300 is een belangrijke periode in de geschiedenis van Noord- en Zuid-Holland. In deze tijd is veel tot stand gekomen van wat we nu als typisch Hollands zien. Denk bijvoorbeeld aan het polderlandschap met zijn sloten en zijn weiden, de dijken en de steden.

Bovendien kunnen we ook leren van toen, ook in relatie tot de problemen die vandaag te dag er zijn. Denk aan klimaatverandering, waterveiligheid en bodemdaling.

Sinds 2018 hebben wij het project Ontstaan van Holland opgetuigd. De afgelopen jaren is er rondom het Ontstaan van Holland veel gebeurd, waaronder diverse symposia, wetenschappelijk onderzoek naar de eerste Hollanders en hun landinrichting, de slag bij Vlaardingen in 2018 en verschillende exposities in Noord- en Zuid-Holland. Wij hebben via onze subsidieregeling voor publieksbereik van archeologie aan veel publieksactiviteiten mogen bijdragen. Ook hebben wij sinds 2020 een netwerktafel opgericht voor samenwerking en kennisontwikkeling over het Ontstaan van Holland. En recent is de stichting Ontstaan van Holland opgericht, die deze Holland Dag - ook namens ons - organiseert. De Stichting heeft – net als wij - als doel om de vorming van het graafschap Holland bij een breed publiek onder de aandacht te brengen.

Graag wens ik u vandaag een inspirerende dag toe. Met tal van lezingen en nieuwe vergezichten op een interessant oud verhaal. Zuid-Holland is rijk aan cultuur en erfgoed. Erfgoed is van ons allemaal. We brengen graag - samen met u - vandaag het verhaal over het Ontstaan van Holland meer tot leven.

Willy de Zoete is Gedeputeerde erfgoed, cultuur en toerisme van de Provincie Zuid Holland

> Willy de Zoete

'Het jaar 1000' in het Rijksmuseum van Oudheden

Raphaël Rijntjes

> Het Evangelarium van Egmond, met de dubbele pagina waarop we zien hoe graaf Dirk II en zijn echtgenote Hildegard het boek officieel schenken aan de Abdijs van Egmond. (Koninklijke Bibliotheek handschrift 76F, Den Haag)

Het Rijksmuseum van Oudheden presenteert vanaf oktober 2023 een landelijke overzichtstentoonstelling over Nederland in de 10de en 11de eeuw in Europese context, onder de titel: 'Het Jaar 1000'. Voor het eerst wordt deze periode op een dergelijke grote schaal voor het voetlicht gebracht. Op basis van archeologische en andere objecten wordt aan een breed publiek een nieuw en begrijpelijk beeld van deze periode getoond, in de vorm van een reis door Nederland rond het jaar 1000.

Onbekende periode

Tussen de laatste Karolingers en de opkomst van de Hollandse steden zitten eeuwen die in Nederland onderbelicht en daardoor onbekend zijn. Wat nu Nederland is, maakte toen deel uit van het Heilige Roomse Rijk. Onze regio was van belang binnen dat uitgestrekte imperium: keizers en keizerinnen bezochten met regelmaat hun paleizen in Nijmegen en Utrecht. Het voortdurend reizende keizerlijke hof leidde tot belangrijke familiegebeurtenissen in onze contreien. Zo stierven keizerin Theophanu en keizer Koenraad II in respectievelijk Nijmegen en Utrecht.

Steunpilaar en belangrijke leenman van de keizer was de bisschop van Utrecht, die in deze periode uitgebreide graafschappen te besturen kreeg. In Utrecht en Deventer verrezen bisschoppelijke residenties die weinig onderdeden voor de keizerlijke paleizen of paltsen in Nijmegen en Utrecht. De Zutphense palts, waarschijnlijk als vorstelijke palts gebouwd door de bisschop van Utrecht, bezat een enorme zaal met een lengte van meer dan 50 meter. Deze grote complexen en ook de eerste stenen kerken werden opgetrokken uit tufsteen, dat in grote hoeveelheden over water werd aangevoerd. Van deze oudste steenbouw zijn hier en daar in Nederland nog voorbeelden te zien, zoals de Nicolaaskapel op het Valkhof te Nijmegen en de Pieterskerk in Utrecht.

Archeologie en handschriften

Toch vormt vooral de archeologie de belangrijkste bron voor deze twee eeuwen. Voor de tentoonstelling, het bijbehorende boek en de film wordt gewerkt aan een inventarisatie van alle vondsten, structuren en objecten uit de 10de en 11de eeuw in Nederland en de aangrenzende regio's Luik, Aken en Keulen. De teruggevonden nederzettingen en de grote hoeveelheden munten, metaalbeslag, sierspelden (fibula's) en andere dagelijkse voorwerpen die de laatste decennia zijn opgegraven hebben ons beeld van deze periode ingrijpend veranderd. Veel duidelijker is geworden hoe en waar mensen leefden, wat hun dagelijkse bezigheden waren en met welke spullen ze hun omgeving hadden ingericht. Sieraden, kleding, huisraad, gereedschap en wapens vertellen hoe

> *Reliekhorn,
10de eeuw, uit de
relikschat van
de Onze-Lieve-
Vrouwekerk in
Maastricht.
Deze zal ook op
de tentoonstelling
te zien zijn.*

mensen leefden in de 10de en 11de eeuw. Verrassend was dat in depots en musea ook diverse voorwerpen bewaard worden van organisch materiaal, zoals een houten ladder van 1000 jaar oud.

Bijzondere aandacht wordt besteed aan het Evangeliarium van Egmond, dat voorafgaand aan de tentoonstelling uitgebreid natuurwetenschappelijk wordt onderzocht. Daarnaast geven verschillende handschriften een goed beeld van de mentale wereld van de mensen rond het jaar 1000. Deze getuigt van nieuwsgierigheid naar de zichtbare en onzichtbare wereld, met onderwerpen als geneeskunde, wiskunde, sterrenkunde en grammatica.

Klimaat, landschap en taal

Recente opgravingen hebben belangrijke informatie opgeleverd over de veranderingen in het klimaat en het landschap in deze periode. Veel ontwikkelingen die ons huidige landschap bepalen zijn begonnen rond de millenniumwisseling, zoals de grote ontginningen in het veenlandschap in West- en Noord-Nederland. Taalonderzoek heeft bovendien gegevens opgeleverd die precies aansluiten bij deze ontginningen en de daaropvolgende beweging van groepen bewoners, die de gecultiveerde gronden gingen bewonen en gebruiken.

Naast de archeologische objecten geven enkele spectaculaire stukken uit kerkelijke schatkamers en musea een idee van de rijkdom die in de burchten, paltsen, kerken en kloosters aanwezig moet zijn geweest. Onder andere door

het huwelijk van de Byzantijnse prinses Theophanu met keizer Otto II ontstond een uitwisseling met de oosterse wereld en kwamen Byzantijnse stoffen, ivoeren kistjes en andere kostbare objecten in het westen terecht.

Publieksboek en film

Het publieksboek bij deze tentoonstelling zal worden geschreven door dr. Annemarieke Willemsen, conservator collectie Middeleeuwen bij het Rijksmuseum van Oudheden. Ook wordt een korte film gemaakt, die bij de tentoonstelling maar ook bij andere educatieve onderdelen zal worden ingezet. Bij de tentoonstelling hoort een educatief programma waarbij oudere en jongere generaties samen de tentoonstelling bekijken (intergenerationeel leren).

Een dergelijk groot project is alleen mogelijk door de bijdragen van zeer veel verschillende personen en instanties. Zo wordt samengewerkt met tientallen gemeentelijke en provinciale archeologische diensten, lokale musea, vrijwilligers, stagiairs en studenten.

De tentoonstelling 'Het Jaar 1000' in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden is gepland van 13 oktober 2023 tot en met 17 maart 2024.

Voor verder lezen/meer weten:

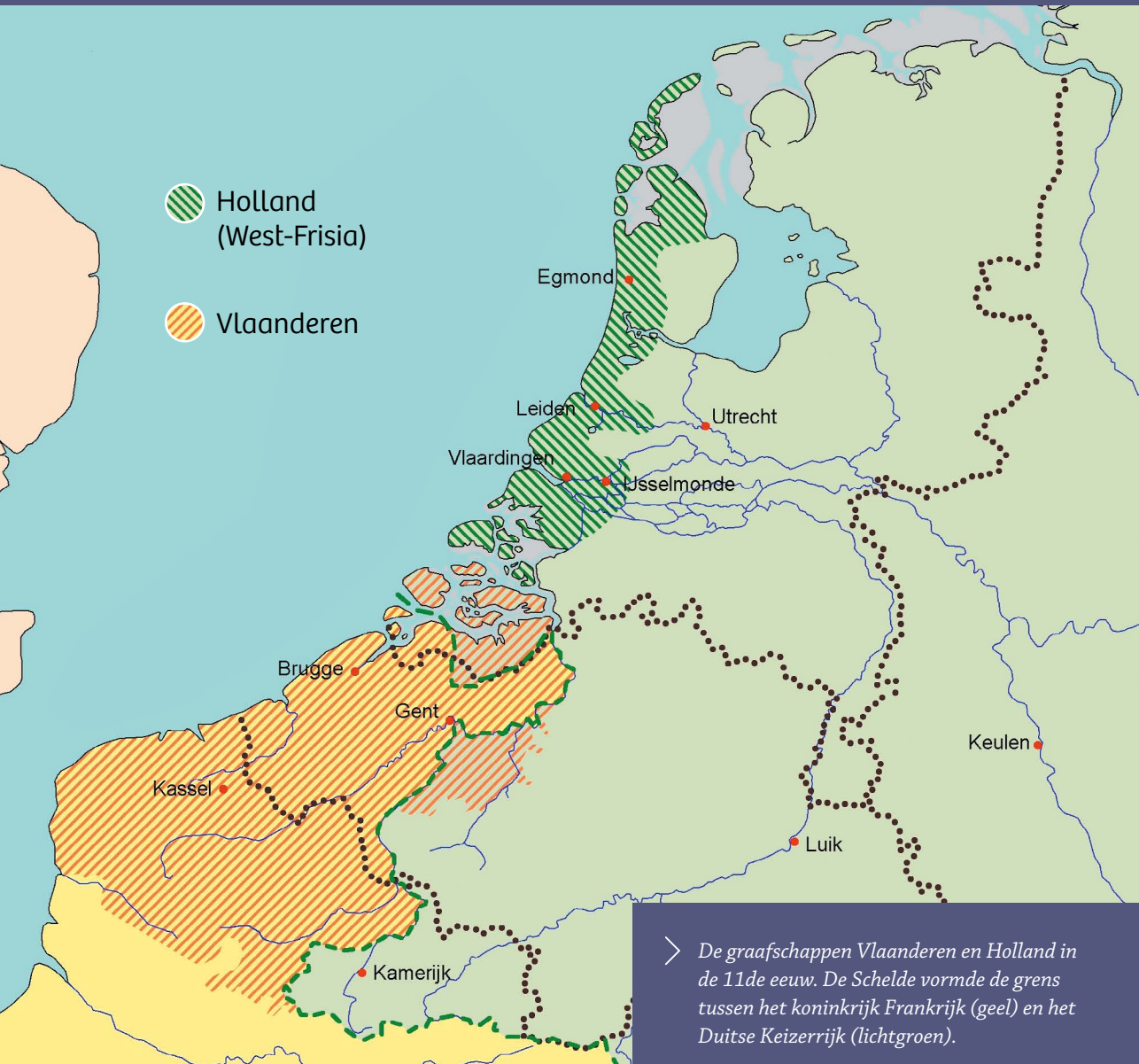
www.rmo.nl/onderzoek/onderzoeksprojecten/het-jaar-1000-onderzoek

OVER DE AUTEUR

Raphaël Rijntjes (1966) is in het kader van het project 'Het Jaar 1000' aangesteld als assistent-conservator collectie Middeleeuwen in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden. Hij studeerde Kunstgeschiedenis en Archeologie in Utrecht, met als specialisatie middeleeuwse bouwkunst. Hij deed o.a. bouwhistorisch onderzoek in de Friezenkerk te Rome en is actief als reisleader en erfgoedfotograaf.

Holland en Vlaanderen in de 11de eeuw

Kees Nieuwenhuijsen

Holland heeft gedurende haar ontstaansperiode een bijzondere band onderhouden met Vlaanderen. De twee graafschappen behoorden tot verschillende rijken, maar waren goede buren.

Het middeleeuwse graafschap Holland besloeg de westelijke kuststrook van wat nu Nederland is. Het ontstond in het jaar 885 en was onderdeel van het Duitse Keizerrijk. Eigenlijk moeten we spreken van 'West-Frisia', want de naam 'Holland' kwam pas rond 1100 in gebruik. De eerste twee eeuwen werden gekenmerkt door voortdurende conflicten met het bisdom Utrecht, dat aanspraak maakte op land, kerken en belastinginkomsten in het westen.

Het graafschap Vlaanderen ontstond in 862 en was onderdeel van het Franse koninkrijk. Het werd al spoedig een welvarend en machtig graafschap, dat niet de bedreigingen kende die Holland moest verduren. Overigens kwam het middeleeuwse graafschap Vlaanderen niet overeen met de huidige Belgische deelstaat Vlaanderen. Het graafschap besloeg het westen van wat nu België is, plus noordwest Frankrijk. In het noorden sprak men Middelnederlands, en in de zuidelijke helft van het graafschap was Frans de voertaal.

De Oosterschelde vormde de grens tussen de twee graafschappen. Walcheren was dus Vlaams, en Schouwen was Hollands. Pikant was, dat de Vlaamse graaf ook gebieden in leen kreeg van de Duitse keizer, namelijk Walcheren en het Land van Aalst. Hij had dus twee heren.

De Hollandse gravendynastie heette de Gerulfingen, naar hun stamvader Gerulf, de eerste graaf. De Vlaamse graven stamden af van Boudewijn I met de IJzeren Arm. In de eerste decennia zijn er nog geen concrete aanwijzingen voor een speciale band tussen de twee gravenhuizen. Die komen er wel onder graaf Dirk II, die Holland bestuurde van ongeveer 940 tot zijn dood in 988. Hij verbleef vaak in Vlaanderen en had daar een goede relatie met graaf Arnulf I, zoals blijkt uit zijn huwelijk met diens dochter Hildegard. Hun eerste zoon vernoemden ze naar zijn Vlaamse grootvader, en de bijnaam 'van Gent' duidt erop dat hij in die stad ter wereld kwam. Dirk II was ook burggraaf van Gent, en hij bezat land elders in Vlaanderen. Onder veel Vlaamse grafelijke oorkonden staat zijn handtekening, wat aangeeft dat hij een bijzondere vertrouwing van de graaf was.

Strijd om de opvolging

Toen de Vlaamse graaf Arnulf II in 988 overleed, was Arnulf van Gent kandidaat voor de opvolging. De Franse koning gaf de titel echter aan de jonge Boudewijn IV. Zo voorkwam hij dat Vlaanderen en Holland onder één bewind kwamen. Zo'n groot graafschap langs de Noordzeekust had een

eigen machtsfactor kunnen gaan vormen, naast het Franse en het Duitse Rijk, maar dat is er dus niet van gekomen.

Arnulf van Gent richtte zich voortaan op Holland. Daar werd hij in 993 door opstandige Friezen gedood. Zijn zoon Dirk III kreeg zijn onderdanen wel in het gareel. Hij werd befaamd door de Slag bij Vlaardingen in 1018, waar hij het leger van de bisschop van Utrecht en de Duitse keizer versloeg. Voor zover bekend waren daar geen Vlamingen bij betrokken.

Het is mogelijk dat Floris I, een van de twee zoons van Dirk III, in Vlaanderen is opgegroeid. Het was immers gebruikelijk dat edelen hun kinderen voor hun scholing en training tot ridder naar buitenlandse collega's stuurden, en politieke onrust kon een extra reden zijn om het kroost elders in veiligheid te brengen. Isotopenonderzoek van het – vermeende – gebeente van Floris heeft aangetoond dat hij zijn jaren als kleuter (de periode rond 1020) niet in Holland heeft doorgebracht. Waar hij dan wel verbleef is niet zeker, maar het bevriende Vlaanderen komt in aanmerking, en niet Utrecht of Duitsland. Hopelijk kan ooit, wanneer er Vlaamse referentiewaarden beschikbaar komen, worden vastgesteld waar Floris opgroeide. Als dat Vlaanderen zou zijn, zou dat bewijzen dat de goede band tussen de twee gravenhuizen heeft voortgeduurd, ook in de jaren waarin de historische bronnen geen interacties vermelden.

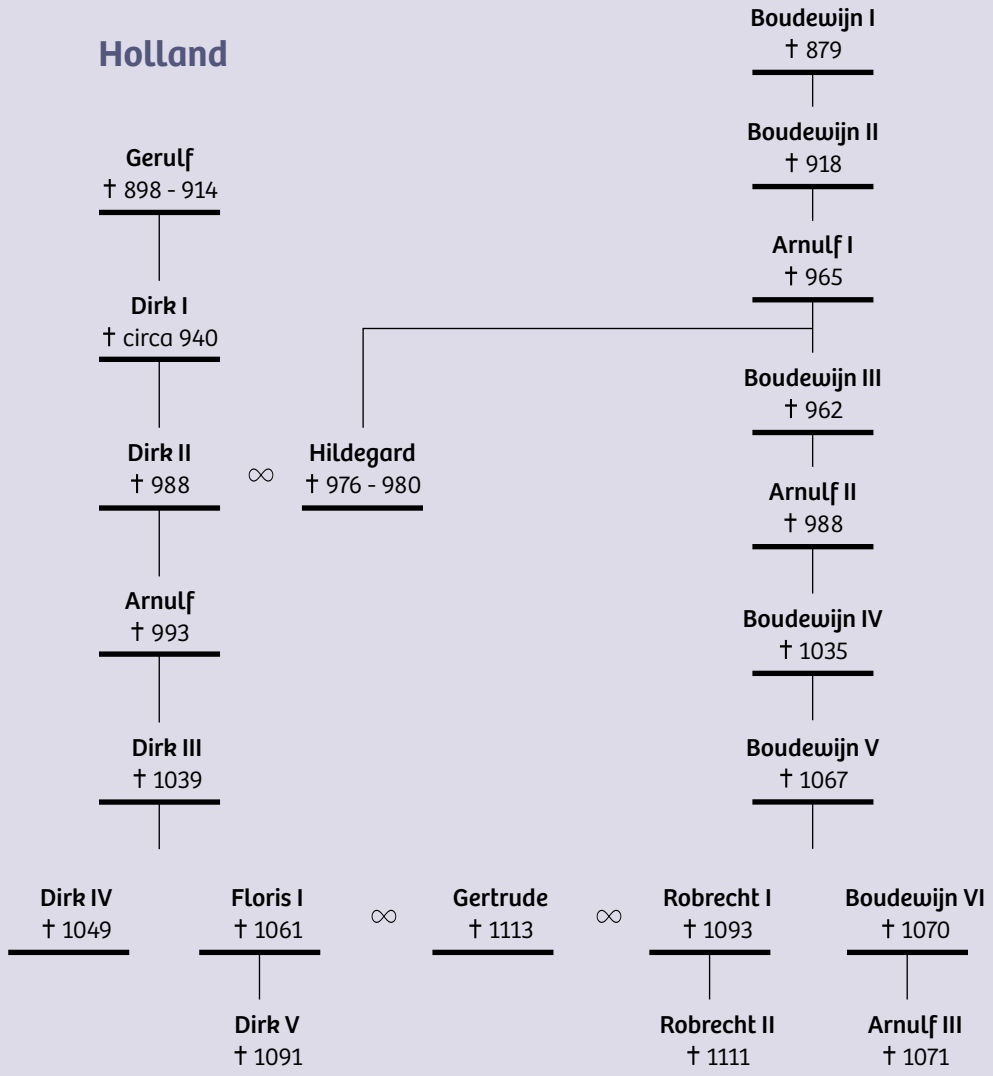
Dirk IV, de andere zoon van Dirk III, onderhield zeker contacten met Vlaanderen. Rond 1047 sloot hij zich samen met zijn Vlaamse collega Boudewijn V aan bij een opstand tegen de Duitse keizer. Voor Dirk pakte dit slecht uit, want hij werd in 1049 in Dordrecht gedood. Zijn broer Floris I, inmiddels een volwassen man, werd nu graaf van Holland, maar ook hij werd gedood, in 1061 bij Nederhemert.

Robrecht de Fries

Gertrude, de weduwe van Floris, hertrouwde in 1063 met een Vlaming: Robrecht, de zoon van graaf Boudewijn V. Robrecht kreeg vanwege zijn huwelijk de bijnaam 'de Fries'. Hij werd voogd van Holland, voor zijn nog minderjarige stiefzoon Dirk V. Dat duurde maar enkele jaren, want de bisschop van Utrecht liet zijn aanspraken op Holland weer eens gelden, en nu met succes. Met militaire hulp van hertog Godfried van Lotharingen nam hij het graafschap in bezit. De beslissende slag vond waarschijnlijk plaats rondom de Leidse Burcht, in het najaar van 1070. Deze locatie wordt in de eigentijdse bronnen niet genoemd, maar wel door laatmiddeleeuwse geschiedschrijvers. De Leidse Burcht is een plausibele plaats, omdat het onder Floris I een grafelijk hoofdkwartier was, en omdat er verder in Holland bijna geen militaire versterkingen in

> Vereenvoudigde stamboom van de gravenhuizen van Holland en Vlaanderen.

Vlaanderen

> *Afgietsel van het zegel van Robrecht de Fries. De graaf liet zich afbeelden als ruiter, met een zwaard in zijn rechterhand.*

aanmerking komen. De bekende Hollandse burchten waren in 1070 verwoest of werden pas later aangelegd. Alleen de burcht van Vlaardingen wordt rond deze tijd nog vermeld, maar als daar was gevochten dan hadden de latere auteurs die plaats wel genoemd, en niet Leiden. In elk geval moesten Robrecht en zijn gezin vluchten naar Gent.

Terug op zijn geboortegrond bleef Robrecht niet stil zitten. Zijn broer Boudewijn VI, de graaf van Vlaanderen, was zojuist overleden en opgevolgd door diens zoon Arnulf III. Robrecht eiste de titel nu voor zichzelf op. Hij verzamelde medestanders en versloeg zijn neef in de Slag bij Kassel, op 20 februari 1071. Arnulf 'de Ongelukkige' sneuvelde, en Robrecht de Fries was de nieuwe Vlaamse graaf.

Holland heroverd

Een paar jaar later werd Dirk V volwassen en hij wilde zijn graafschap Holland terug. Daarvoor moesten de bisschop van Utrecht en de hertog van Lotharingen het veld ruimen. Dat kreeg Dirk inderdaad voor elkaar, met hulp van zijn Vlaamse stiefvader. Samen stuurden ze in februari 1076 een sluipmoordenaar naar Vlaardingen, waar Godfried 'met de Bult' zich toen bevond. Toen de hertog in de nacht zijn bed uit moest om naar het toilet te gaan, kreeg hij een speer in zijn achterwerk gestoken. Hij overleed een week later aan zijn verwondingen. Nu de eerste vijand was uitgeschakeld, was de tweede aan de beurt. Bisschop Willem van Utrecht stierf in april 1076 een natuurlijke dood, maar werd direct

opgevolgd door Koenraad van Zwaben, wederom een vertrouweling van de Duitse vorst. Deze verschanste zich in de burcht van IJsselmonde. Op 8 juni 1076 voeren Dirk en Robrecht met een grote Vlaamse oorlogsvloot naar deze burcht, brandden hem plat, en namen Koenraad gevangen. Nadat de bisschop plechtig had beloofd dat hij Dirk en zijn nazaten nooit meer dwars zou zitten, mocht hij terug naar Utrecht.

Met de victorie bij IJsselmonde kwam een eind aan de jarenlange twist tussen Holland en Utrecht. De nazaten van Gerulf konden voortaan weer beschikken over hun rechtmatig erfgoed. Dit was mogelijk dankzij de hulp van hun Vlaamse vrienden.

Literatuur

Nieuwenhuijsen, K., *Strijd om West-Frisia. De ontstaansgeschiedenis van het graafschap Holland: 900-1100*, Utrecht (2016).

Nieuwenhuijsen, K., *Robrecht de Fries. Graaf van Vlaanderen, held van Holland*, Utrecht (2022).

In deze twee boeken worden alle relevante bronnen genoemd.

OVER DE AUTEUR

Kees Nieuwenhuijsen (1954) studeerde biologie, werkte als bioloog en als automatiseerder, en is re-enactor. Als amateurhistoricus publiceerde hij artikelen en boeken over de geschiedenis van Holland. Hij was mede-organisator van de herdenking van de Slag bij Vlaardingens (1018-2018) en is nu penningmeester van de Stichting Ontstaan van Holland.

Oude burchten in nieuw perspectief

Vraagtekens bij de kastelenbouw-programma's van Willem II en Floris V

Nancy de Jong-Lambregts

- > Veel documentatie is verloren gegaan of versnipperd geraakt, waardoor het moeilijk is om het beeld compleet te krijgen.

Veel van wat bekend is over de Noord-Hollandse kastelen uit de 13de eeuw, de periode van onder meer Willem II en Floris V, komt voort uit de talloze opgravingen die zijn uitgevoerd in de 20ste eeuw. Vooral Jaap Renaud heeft hier in belangrijke mate aan bijgedragen. Vele kasteelterreinen werden door hem onderzocht en zo zijn deze waardevolle kasteelsites niet ongedocumenteerd verloren gegaan.

In het kader van het promotieonderzoek van Rob Gruben en Nancy de Jong-Lambregts naar de strategische overwegingen van de kastelenbouw-programma's van Willem II en Floris V worden dit soort oude opgravingen, zogenaamde *cold cases*, opnieuw bekeken. Het blijkt dat ondanks de grote zorg die destijds besteed is aan de opgravingen, de documentatie minder volledig is dan we nu nastreven tijdens opgravingen en ook de uitvoering anders was. Veel documentatie is verloren gegaan of versnipperd geraakt, waardoor het moeilijk is om het beeld compleet te krijgen. Vaak rest er slechts een opgravingstekening zonder enige aanduiding van steenmaten, vondstnummers of andere relevante informatie, een paar foto's en soms wat artikelen. Opvallend is dat er wel grote wetenschappelijke conclusies getrokken worden uit de weinige informatie en dat veel onderzoekers zich beperken tot de meest voor de hand liggende bronnen.

> De 'dwangburchten van Floris V' en het verloop van de Westfriese omringdijk (uit Bakker, de Rode en Verbogt 2010).

Uitgangspunten

Het gangbare idee over de dwangburchten van Floris V is dat deze alle gesticht zijn na de overwinning die Floris V in 1282 behaalde op de Westfriezen. Hij zou daarna een ring van vijf dwangburchten hebben gesticht, Wijdenes, Medemblik, Nuwendoorn, Nieuwburg en Middelburg, om zo de Westfriezen in toom te kunnen houden. Al zo'n 65 jaar is deze ring van dwangburchten een verondersteld 'feit'. Bovendien is aan deze veronderstelling de aanname gekoppeld dat Floris V degene was die het vierkante kasteel in Nederland introduceerde. Immers, dat zou pas voor het eerst in die serie dwangburchten zijn toegepast.

Bronnen

Er zijn voor de 13de eeuw niet veel primaire bronnen voorhanden; een van de meest bekende is de *Rijmkroniek van Holland*, vervolmaakt door Melis Stoke. Deze kroniek is een belangrijke bron voor de veelbewogen geschiedenis van het graafschap Holland van de tweede helft van de 13de eeuw tot het begin van de 14de eeuw. Deze kroniek is in opeenvolgende stadia ontstaan, een anonieme schrijver aan het hof van Floris V is in 1280-1282 begonnen en rijmde over de vroegste geschiedenis van Holland tot het jaar 1205. Ergens in de periode 1301-1302 ging Melis Stoke hiermee verder en creëerde de versie die we nu kennen. De verslaglegging is kleurrijk, rijmend, gesponsord door de graven van Holland maar bovenal erg nauwkeurig. Andere belangrijke primaire bronnen voor de geschiedenis van Floris V in relatie tot de Westfriezen zijn de kroniek van Willem Procurator (circa 1295-kort na 1332), de kroniek van het klooster Bloemhof te Wittewierum en de kroniek van Johannes de Beke (1346).

Kloppen de uitgangspunten nog wel?

In het kader van het promotieonderzoek werd er onder andere aanvullend geofysisch en historisch onderzoek gedaan naar kasteel de Nieuwburg in Alkmaar. Ook het tijdens de opgravingen in de jaren '70 van de 20ste eeuw gevonden aardewerk werd opnieuw bekeken. Er werd conform het gangbare wetenschappelijke uitgangspunt van uitgegaan dat het kasteel na 1288/9 werd gesticht. Wanneer de historische bronnen bekeken worden valt een aantal zaken op. In het *Dodenboek van Egmond (Necrologium Egmundense)* wordt vermeld dat op 20 augustus 1272, de baljuw van Kennemerland, enkele soldaten en geestelijken bij de Nieuwburg door de Friezen werden gedood. Het lijkt er dus sterk op dat de Nieuwburg er al eerder stond. Ook in de *Rijmkroniek van Melis Stoke* is hier een aanwijzing voor. Hij meldt dat er bij Vronen op de harde geest de 'Nuweborch' gebouwd wordt en ter plaatse tevens in grote haast een dijk wordt aangelegd die van Vronen tot Alkmaar liep, de hedendaagse

Munnikenweg. Daarna vervolgt Stoke dat Floris V de Middelburg bouwde. Hier lijkt een zekere chronologie uit te destilleren.

Castris

Wanneer we naar oorkonden kijken die vroeger zijn dan de vermeende stichtingsjaren van de Nieuwburg en de Middelburg, is te zien dat Willem II in juni 1254 een oorkonde uitgeeft vanaf een ‘castris in depopulatione Westfrezie’ en eenmaal ‘in castris apud Vroinlo in Westfrisia’. Vroinlo duidt het gebied aan van Vronen. Dit wordt meestal geassocieerd met het huidige Sint Pancras, echter hoort Oudorp daar ook bij. Ook Melis Stokes haalt dit aan in zijn rijmkroniek:

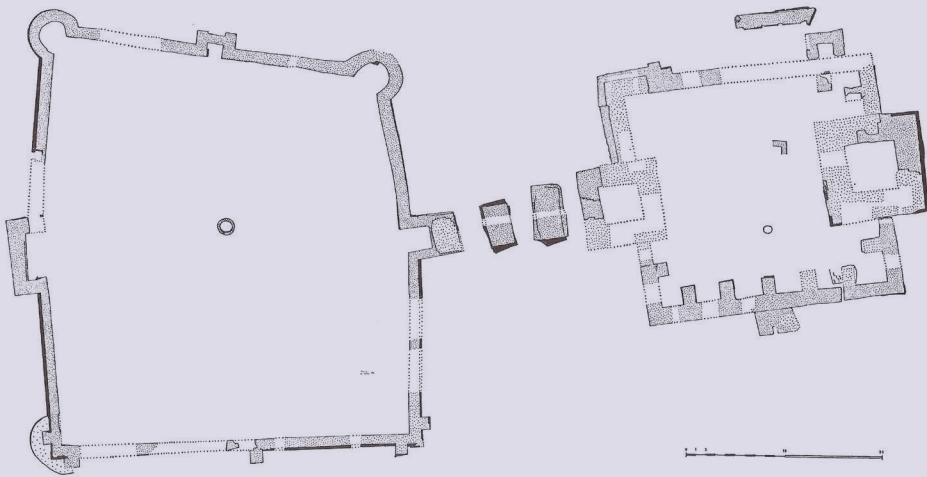
Oec dede hi maken scone ghewarke Bi Vronen op de harde gheest; De Nuweborch daer doe was meest Der Vresen macht op dat ende.

Om het begrip castris (meestal vertaald als tijdelijk legerkamp) te doorgronden kan gekeken worden naar andere oorkonden die in die periode werden uitgegeven. De graven werkten met vaste schrijvers en bij de dertig oorkonden die Willem II uitgaf op een ‘castris’ had het begrip castris in verreweg de meeste gevallen betrekking op een meer permanente structuur dan een tijdelijk legerkamp. Bovenstaande laat zien dat er ter plaatse van de Nieuwburg al in 1254 een castris aanwezig was. Een andere kroniek uit die tijd, die van het klooster Bloemhof te Wittewierum, wijst in die richting. In deze kroniek, opgesteld door de abten Emo en Menko, lezen we bij het jaar 1250 het volgende over Willem II:

In de zomer kreeg hij daar negen parochies in handen en hij bouwde op het zandige terrein, dat voor ruiters toegankelijk was, een burcht.¹

Wanneer nu opnieuw naar de opgegraven funderingen gekeken wordt, dan lijkt het materiaal de gedachte van een eerder kasteel te ondersteunen. De fundering van de voorburcht van de Nieuwburg stond volgens Hans Janssen direct op de natuurlijke ondergrond van pikklei, ofwel zware zeelei. Terwijl de bouw van de hoofdburcht op de zandgrond van de Vronergeest plaatsvond. Bovendien is de bovenlaag bij de hoofdburcht verbeterd met schoon zand. Dat is een sterke aanwijzing voor de gedachte dat beide onderdelen van het kasteel niet

¹ Verkaik 1996, p. 157 noot 17.

> *Plattegrond van de Nieuwburg, met faseverschil tussen voorburcht (het 'castris' van circa 1250) en hoofdburcht na 1288/9 (uit Renaud 1971).*

in dezelfde tijd zijn neergezet. Ook de vorm van de voorburcht kan een aanwijzing zijn. Die is namelijk veel onregelmatiger dan de vorm van de hoofdburcht. Qua vorm zou de hoofdburcht zelfs beter passen rond het jaar 1300.

Vierkant kasteel

Naast de historische en archeologische bronnen, is ook al het gevonden aardewerk opnieuw bekeken. Daaronder bevonden zich fragmenten van protosteengoed. Omdat dat een vroege vorm van steengoed is, is dat een belangrijke aanwijzing voor de datering.

Alles bij elkaar kan geconcludeerd worden dat de huidige voorburcht van de Nieuwburg in feite het 'castris' was waar Willem II in 1254 zijn oorkonden uitvaardigde. Het moet ook het kasteel geweest zijn waarvan Emo en Menko melding maken in hun kroniek. Daarbij moet niet gedacht worden aan een kasteel volgens de huidige begrippen, maar eerder aan een met bakstenen ommuurd kampement. Met zijn vierkante hoofdvorm moet het één van de allereerste toepassingen zijn geweest van dit type kastelen binnen onze landsgrenzen.

Recent geofysisch onderzoek heeft aangetoond dat bij kasteel Oud Haerlem (1248-1351) ook een vierkante kasteelplattegrond aanwezig was. Deze had de indrukwekkende afmeting van 45 x 45 meter. Een gefreesde sleuf in de nabijheid van deze pas ontdekte structuur bracht aardewerk aan het licht dat deze midden-13de-eeuwse datering ondersteunt.

Nieuwe inzichten

Het kan zijn dat kasteel Oud-Haerlem net enige jaren eerder is opgetrokken dan de Nieuwburg. Ook Oud Haerlem was gebouwd onder supervisie van Rooms-koning Willem II. Dat betekent dat Willem II innovatiever was in zijn kastelenbouwprogramma dan tot dusver was aangenomen. Floris V heeft de Nieuwburg dus niet gebouwd maar *vérbouwd*. En dat betekent dat het niet Floris V was die dit type kasteel in Nederland introduceerde, zoals altijd is aangenomen, maar zijn vader Willem II. Inmiddels is bekend dat meer burchten die te boek staan als gebouwd door Floris V, zoals onder andere Middelburg, Muiderslot, Medemblik, Wijdenes, al een voorganger kenden die pas ná de verovering van West-Friesland door Floris V zijn verbouwd (behalve het Muiderslot, dat in het Utrechtse Sticht was gelegen). Er lijkt een beeld te

> *Tijdens geofysisch onderzoek ontdekte vierkante kasteelplattegrond van 45 x 45 meter bij kasteel Oud Haerlem te Heemskerk, op basis van aangetroffen aardewerk te dateren in het midden van de 13de eeuw. (Bron: Ferry van den Oever, Saricon BV)*

ontstaan dat Floris V het kastelenbouwprogramma continueerde waar zijn vader was gestopt. Dit is een belangrijke these in het promotieonderzoek van Gruben en De Jong.

Torenburg

Het blijkt inmiddels dat niet alle gangbare gedachten over kastelen lijken te kloppen. Kasteel Torenburg in Alkmaar is in deze ook een interessante. De gangbare gedachte is dat Roomskoning Willem II rond 1255 een ronde (tuf) stenen burcht bouwde. Er zijn genoeg aanwijzingen om ook hier vraagtekens te zetten. In het verleden is dit al door meer auteurs voorzichtig geopperd. In de Annalen van Egmond is te lezen dat in 1204 de vrouw van graaf Willem I, Aleid van Gelre, samen met haar moeder Ada van Schotland en een van haar zusters in een huis te 'Althorp' verbleef. Met 'Althorp' wordt Oudorp bedoeld en kasteel Torenburg was gelegen in de ban van Oudorp dichtbij de toenmalige stad Alkmaar.

Een anonieme 17de-eeuwse kroniekschrijver meldt het volgende:

Anno 1234 heeft graef Willem graef Dirks broeder op dezen borg zijn hof gehouden zijnde doen een ronde toorn. Daerna door koning Willem tot een vierkante burgt gemaakt hebbende op alle hoeken een toorn als nu de Vriesche Poort nog is. De meeste steen daer 't slot van gemaakt was is duivesteen [tufsteen] geweest.²

Het jaartal is verkeerd, maar de tekst is zeker intrigerend. Er is bekend dat er bij werkzaamheden aan de stadsgrachten meermaals tufstenen resten zijn gevonden. Tufsteen past eerder bij een datering in de 12de eeuw. Interessante gedachtenspinsels. Zou Torenburg wellicht een 12de-eeuwse tufstenen toren geweest kunnen zijn die door Willem II tot een vierkant kasteel verbouwd is? Het onderzoek gaat voort.

Literatuur

Rijmkroniek Melis Stoke, online via <https://resources.huygens.knaw.nl/rijmkroniek>

Bakker, G, J. de Rode, K. Verbogt, 2010: 'Dat huus stoet up viere pylare. De betekenis van het kastelenprogramma van Floris V', *Bulletin KNOB* 109, p.50-64

² RAA (Regionaal Archief Alkmaar), Collectie Aanwinsten, inv.nr. 18, p. 12.

Gruben, R., J. Roefstra, 2020: 'Kastelenonderzoeker Jaap Renaud (1911-2007) in Noord-Holland', *Archeologische Kroniek Noord-Holland over 2019*, p.190-208.

Gruben, R., N. de Jong-Lambregts, 2020: 'Dwangburchten voor West-Friesland of een oostelijke kustgordel voor het graafschap Holland? De strategische overwegingen van Willem II (1227- 1256) en Floris V (1254-1296)', *Archeologische Kroniek van Noord-Holland 2019*, p. 220-247.

Gruben, R., N. de Jong-Lambregts 2020, Wat bouwde Floris V (1254-1296) nu eigenlijk? Het Westfrieze kastelenbouwprogramma nader bekeken in "*Hier wonen wij! Is het niet prachtig!*": *Recent onderzoek op het gebied van kastelen en buitenplaatsen*. Wijk bij Duurstede: Stichting Kastelenstudies Nederland, Vol. 2. p. 79-94 (Stichting Kastelenstudies Nederland,; vol. 2).

De Jong-Lambregts, N., R. Gruben, F. van den Oever, 2020, 'De geheimen van de Oudorperpolder: Verrassende nieuwe inzichten dankzij geofysisch onderzoek en historisch-archeologisch onderzoek', *Jaarboek West-Friesland Oud & Nieuw 2020*. Hoorn: Historisch Genootschap Westfriesland, Vol. 87. p. 32-50 (Jaarboek West-Fries genootschap).

RAA (Regionaal Archief Alkmaar), Collectie Aanwinsten, inv.nr. 18, p. 12.
Renaud, J.G.N. 1971, 'De Nieuwburg bij Oudorp' in *Alkmaars jaarboekje 1971*, p.51-66

Roefstra, J., 2022, Kasteel Oud Haerlem te Heemskerk. Een kort bestaan maar een lang verhaal, in '*Die hofstat daer dat huys op plach te staan*' *Recent onderzoek op het gebied van kastelen en buitenplaatsen*. Stichting Kastelenstudies Nederland, Vol. 4. p. 167-204

Verkaik, J.W., 1996, *De moord op graaf Floris V*, Hilversum, p. 157 noot 17.

OVER DE AUTEUR

Nancy de Jong-Lambregts is werkzaam als stadsarcheoloog in Alkmaar. Recent is ze met bouwhistoricus Rob Gruben gestart met een grootschalig onderzoek naar de kastelen van graaf Floris V en Rooms-Koning Willem II, dat zal uitmonden in een duo-dissertatie aan de universiteit Tilburg.

Middeleeuwse re-enactorsmarkt

Kees Nieuwenhuijsen

Tegelijk met het symposium in het Lipsiusgebouw verzorgden de re-enactors van 'Springlevend Verleden' in het sfeervolle Van der Werfpark een middeleeuwse markt.

Re-enactment is een hobby die zich in Nederland de laatste jaren sterk heeft ontwikkeld en die voor sommigen zelfs hun beroep is geworden. Het is een aantrekkelijke manier om erfgoed aan een breed publiek te presenteren, waarbij plezier en interactie voorop staan, maar authenticiteit en kwaliteit een voorwaarde zijn.

Het kampement met tenten en luifels was gratis toegankelijk en werd druk bezocht door het Leidse publiek, vooral door gezinnen met jonge kinderen.

Tijdens de lunchpauze maakten ook veel symposiumgangers een wandeling naar het park.

De bezoekers kregen een indruk van het dagelijks leven in middeleeuws Holland. Ze konden meedoen met historische spelletjes, een proeverij en zwaardvechtes. Er werd kleding genaaid, er was een echte smid, en een uitstalling van middeleeuwse relieken. De ambachtslieden demonstreerden hun vaardigheden, en wisten er ook alles over te vertellen aan de vele belangstellenden. De dag werd omlijst door vrolijke muziek, uiteraard levend en akoestisch.

Als aanvulling op het meer academische symposium, heeft de historische markt zeker beantwoord aan de vraag om een breder publieksbereik.

Foto's buiten-evenement: Floris Schepnitz

Op avontuur in de Middeleeuwen

Susan Suèr

Hoe verken je de geschiedenis van het Leidse grafelijke hof met kinderen tussen 8 en 12? Daar gingen studenten van de Reinwardt Academie in opdracht van Erfgoed Leiden en Omstreken mee aan de slag. Ze ontwikkelden in drie weken tijd een actieve speurtocht voor gezinnen in deze doelgroep. De première was tijdens de Holland Dag op 2 juli.

De kinderen krijgen een speur- en doeboekje, de volwassenen een boekje met de route, de antwoorden en extra achtergrondinformatie. Leiden rond 1260 is het uitgangspunt. In de speurtocht nemen Floris en Emma je mee langs de zichtbare sporen uit die tijd. De route start op het Gerecht bij het Gravensteen en eindigt op de Burcht. Boekjes zijn gratis te verkrijgen bij de receptie van Erfgoed Leiden.

MEER INFORMATIE

www.erfgoedleiden.nl/educatie/op-avontuur

Susan Suèr is projectmanager erfgoededucatie bij Erfgoed Leiden e.o.

De Burcht in Leiden, nieuwe inzichten

Edwin Orsel

- > Midden in Leiden ligt de eeuwenoude Burcht. Een restauratie naar aanleiding van scheurvorming in de ringmuur was de aanleiding voor nieuw bouw-historisch onderzoek. Nieuwe metingen en een baanbrekende datering door innovatief morteldateringsonderzoek gaven nieuwe inzichten over de historie van de Burcht.

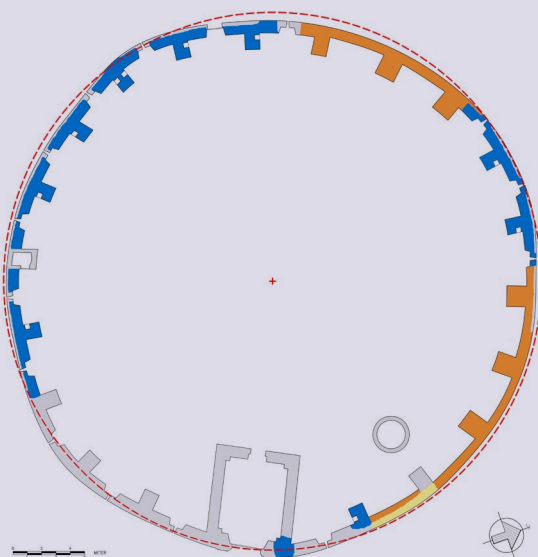
Korte historie

De Leidse Burcht is ontstaan als een *motte*, een door mensen opgeworpen heuvel, van ongeveer vijf meter hoog. Hierop volgden drie verhogingen totdat er rond het jaar 1000 een negen meter hoge heuvel stond, vermoedelijk bekroond met een houten palissade. Rond 1150 vond de laatste verhoging tot het huidige niveau van ongeveer elf meter plaats, waardoor de motte een van de grootste van Nederland is. Op deze indrukwekkende motte staat een ronde weermuur van tufsteen met schietgaten en kantelen. Aan de binnenzijde van deze muur loopt een weergang op bakstenen spaarbogen. Aangezien de weergang van baksteen is en de schietgaten originele bakstenen ontlastingsbogen hebben, kan deze ringmuur niet eerder dan omstreeks 1200 gebouwd zijn. Volgens de laatste bouwhistorische inzichten komt baksteen namelijk pas omstreeks 1200 voor het eerst in Nederland voor.

In 1651 kocht de stad Leiden de Burcht van de laatste burggraaf en maakte er een recreatiepark van. De stad was zich bewust van de lange en belangrijke historie en prestige van de plek en onderhield het geheel goed. Daarbij waren soms ingrijpende herstellingen nodig, die nu het beeld bepalen. De hoofdvorm van de ringmuur is 13de-eeuws, maar met name de binnenzijde vertoont nog origineel middeleeuws werk.

Uitzonderlijke uitkomsten; datering van de mortel

Bij het bouwhistorisch onderzoek is gebleken dat de ringmuur exact rond is geweest en is uitgezet met een diameter van tien Rijnlandse roede.

> De bouwfases van het huidige muurwerk van de Burcht:

- middeleeuws werk
- 18de-eeuws
- 19de- en 20ste-eeuws

De stippellijn geeft de cirkel van 10 Rijnlandse roeden weer, met het kruisje als middelpunt.

(Tekening: Erfgoed Leiden en Omstreken, E.D. Orsel, op basis van tekening David van Pijkeren, architectenburo veldman, rietbroek, smit)

> *Buitenzijde ringmuur met achter een schil van ouder restauratiewerk het originele kistwerk.
(Foto: 2010, Edwin Orsel, Erfgoed Leiden en Omstreken).*

Latere verzakkingen en herstellingen hebben voor de vervormingen gezorgd. Een exacte ronde vorm kan eigenlijk alleen als deze nieuw wordt gebouwd. De cirkelvorm was eenvoudig uit te zetten op de platte bovenzijde van de motte.

Onderdeel van het bouwhistorisch onderzoek was een poging om de originele delen van de ringmuur te dateren op basis van de gebruikte mortel. Het bij bouwhistorie gebruikelijke dendrochronologische onderzoek kon hier niet plaatsvinden, omdat de ringmuur geen contemporain hout bevat. De voor Nederland nog niet eerder toegepaste AMS-morteldateringsmethode, die ontwikkeld is in Scandinavië, is gebaseerd op Koolstof-14 (C-14) datering van de gebonden koolstof in kalkmortels. Het principe van radioactieve koolstof-datering is geschikt voor organische stoffen. Mortel is natuurlijk geen

organische stof, maar onderzoek wees uit dat kalkmortel wel te dateren is omdat bij het uitharden koolstofdioxide wordt geabsorbeerd en dus ook C-14 opgenomen. In samenwerking met de Scandinavische onderzoekers zijn mortelmonsters genomen van de Burcht en ter referentie ook van het hoogkoor van de Pieterskerk, dat dendrochronologisch is gedateerd op 1405 ± 6 jr. De AMS-morteldatering van de Pieterskerk leverde een bepaling van de ouderdom op tussen 1390 en 1460 (95,4% zekerheid). Dit is een betrouwbare datering gezien de dendrochronologische datering. De AMS-datering van de monsters van de Burcht leverde een heel verrassend resultaat: één monster van de ringmuur van de Burcht dateert tussen 1225 en 1295 (95,4% zekerheid), een ander dateert tussen 1260 en 1285 (68,2% zekerheid). De lagere zekerheid maakt deze laatste datering wat minder betrouwbaar, maar hij valt wel binnen de meer betrouwbare ruimere datering en zou deze dus verder begrenzen. Deze dateringen liggen dus opvallend later dan de vermoede bouwdatum van rond 1200 voor de ringmuur en geven hiermee een nieuwe dimensie aan de bouwgeschiedenis van de Burcht.

Koninklijke droom

De bouwhistorische documentatie van de Burcht maakt allereerst precies duidelijk wat origineel middeleeuws muurwerk is. Verder staat vast dat de Burcht als een exacte cirkel was uitgezet, met een diameter van 10 Rijnlandse roeden. Ten slotte is met behulp van de morteldatering, een noviteit in Nederland, de bouw van de ringmuur gedateerd tussen 1225 en 1295. Geconcludeerd kan worden dat de Burcht pas na 1225 door een graaf van Holland zal zijn gebouwd, in een volmaakte cirkelvorm. De ronde vorm heeft een symbolische betekenis als de perfecte vorm, voorbehouden aan het allerhoogste sociale niveau van de landvorsten en de hoge adel. In de kastelenbouw was de toepassing van een motte met ringmuur na 1225 echter behoorlijk ouderwets, voor het bouwen in tufsteen gold hetzelfde. Het motief voor de herbouw van de ringmuur zal dus niet zozeer defensief zijn geweest, maar veel meer symbolisch. De reconstructie van de Leidse Burcht in conservatieve ronde vorm en ouderwetse tufsteen kan opgevat worden als een doelbewuste poging het historische stamslot van de graven van Holland te herscheppen. Een symbolieke herbouw van het voorvaderlijke stamslot als legitimering van de koninklijke aanspraken door de graven van Holland kan een verklaring vormen voor deze nieuwe datering, die later ligt dan tot op heden werd aangenomen.

Zowel Roomskoning Willem II (graaf van 1234-1256) of Floris V (graaf van 1256-1296) kunnen de Burcht herbouwd hebben. De meeste aanwijzingen

duiden op Floris, zoals zijn sterke relatie met het Engelse koningshuis, zijn gebruik van Engelse symboliek en de tweede (minder betrouwbare) morteldatering van 1260-1285. Met de bouw van de Grote Zaal in Den Haag, zijn kastelenbouwprogramma en zijn huwelijkspolitiek heeft Floris V gestalte gegeven aan zijn ambitie tot soevereine erfelijke macht en willen aangeven dat hij op hetzelfde maatschappelijke niveau stond als de Engelse koning. De herschepping van een grootse grafelijke (stam)burcht in Leiden zou een belangrijk onderdeel kunnen zijn geweest van zijn Koninklijke droom.

Zie verder: Orsel, E.D., 'De Burcht in beweging', in; *Ambitie in steen, Bijdragen tot de kastelenkunde in Nederland*, Wijk bij Duurstede (2012), p. 67-79.

OVER DE AUTEUR

Edwin Orsel (1969) is bouwhistoricus bij Erfgoed Leiden en Omstreken. Hij publiceert regelmatig over bouwhistorische onderwerpen en kastelen. In 2020 promoveerde hij op een onderzoek naar kapconstructies op Leidse huizen tussen 1300 en 1800.

Bestudering van de regionale middeleeuwen - hoe lang nog en hoe?

Hans Mol

> Een typisch Hollands polderlandschap: de Kethelpolder onder Delft, ontstaan in de 11de-12de eeuw en nauw verbonden met de algehele ontginningsgeschiedenis van West-Nederland.
(Foto: Erfgoedhuis Zuid-Holland)

'Nederlandse Middeleeuwen in de marge' is de noodkreet die ik op 31 januari 2022 in een opiniestuk in de Volkskrant aanhief. De boodschap was dat de Nederlandse universiteiten de eigen regio verwaarlozen binnen de middeleeuwse geschiedenis en de archeologie. In deze bijdrage wil ik mijn alarm opnieuw toelichten om daarna kort vooruit te blikken op hoe het verder moet gaan.

Observatie neergang

Mijn beginvraag was of er ooit nog een nieuwe Johan Huizinga furore zal maken als kenner van de middeleeuwen in Nederland? Antwoord: het kan nog steeds maar dan zal hij of zij geen opleiding meer aan een Nederlandse universiteit hebben genoten. Want het is slecht gesteld met de studiemogelijkheden op dit terrein. Al sinds de millenniumwisseling is sprake van een gestage neergang. Belangrijke steundisciplines als paleografie, oorkondeleer, numismatiek, zegelkunde, naamkunde en historische geografie zijn al jaren geleden uit de leergangen geschrapt. Erger is echter dat de universitaire afdelingen middeleeuwen nog maar weinig Nederlandkenners in hun midden hebben. De trend bij hoogleraarsbenoemingen is dat Engelstaligen de voorkeur genieten. De universiteiten proberen daarmee hoog op internationale ranglijsten uit te komen als Oxford aan de Hunze of Harvard aan de Rijn. Met dat eerste is in zoverre niks mis omdat de aangetrokken geleerden elk wel een grote staat van dienst hebben. Maar hun specialismen hebben weinig met Nederland te maken. Zij lezen geen (oud-)Nederlandse bronnen, kennen de archieven niet en weten weinig van het Nederlandse landschap en kunnen hun studenten daar dus ook niet mee vertrouwd maken.

Deze ontwikkeling staat allerminst op zichzelf. In de archeologie is een soortgelijke neergang gaande. Bij alle opleidingen in dit vak wordt de nadruk gelegd op de prehistorie, de klassieke archeologie en de archeologie van het Midden-Oosten en Zuid-Amerika. De studie van steden, kloosters, kerken en kastelen staat helemaal onderaan in de pikorde. En dat terwijl het merendeel van de afgestudeerden terecht komt in Nederlandse gemeenten, provincies en onderzoeksbureaus, die eerst en vooral met de middeleeuwen te maken hebben.

Het laat zich raden dat de opleiding van studenten en promovendi met interesse voor het eigen woon- en werkgebied daarmee in gevaar komt. Er worden voor hen amper nog reguliere promotieplekken gerealiseerd, simpelweg omdat er weinig researchvoorstellen meer bij NWO of elders worden ingediend. Immers, als subsidieaanvragen niet worden opgesteld door leerstoelhouders die aantoonbaar op het terrein actief zijn, worden ze ook niet

gehonoreerd. Het gevolg is dat op Nederlandse regio's gericht onderzoek overgelaten wordt aan amateurs, pensionado's en een klein aantal buitenpromovendi onder begeleiding van bijzonder hoogleraren.

Het is niet simpel de oorzaken aan te wijzen achter deze negatieve trend, die zo duidelijk afwijkt van de tradities in de ons omringende landen. Er is geen sprake van een complot, maar zeker is dat de aanhoudende mode van 'globalisme' en de neiging om in het verleden vooral wortels te willen zoeken van moderne discriminatie-, genocide- en genderproblemen hierin een rol spelen. Nu heeft de wereldbetrokkenheid de horizon stellig ook verruimd. Algemene thema's met bijbehorende aanpak zijn belangwekkend genoeg in vergelijkend perspectief. We zitten echter in een land dat nog overal middeleeuwen ademt, in de steden, de archieven en de bodem. Er is een verplichting om tegemoet te komen aan de publieke belangstelling ervoor. Als we zelf de Nederlandse steden en gewesten niet meer mogen bestuderen, gewapend met kennis van de taal, instellingen, het landschap en de maatschappelijke verhoudingen, dan zal niemand anders dat voor ons doen, in San Diego, Ouagadougou of waar dan ook.

Reacties

Het stuk bleek een steen in de anders zo rustige vijver van de middeleeuwenkenners. Vooral op twitter werd druk gediscussieerd. Verreweg de meeste reacties waren positief. Maar er waren ook tegenstemmen van collega's die vonden dat ik overdreef. Er was zelfs iemand die me beschuldigde van xenofobie. Kritisch maar welwillend was de reactie van de Italiaanse hoogleraar middeleeuwse geschiedenis aan de UvA, Serena Ferente, gespecialiseerd in het Middellandse Zeegebied. Volgens haar zou ik me tegen internationalisme in de geschiedbeoefening keren. Zij vergeleek daarbij mijn inbreng met de treurzang van versleten Italiaanse professoren, om het probleem vervolgens te verplaatsen naar de teruggang van de belangstelling voor middeleeuwen in het algemeen. En dat het zaak was daar gezamenlijk actie tegen te ondernemen.

Dat raakt echter niet het hoofdpunt. Met mijn interesse voor kloosters, kerken en kruistochten kijk ik zelf vaak genoeg over de grens. En dat moet ook. De Nederlanden kunnen niet zonder Europa worden bestudeerd en andersom Europa niet zonder de Nederlanden. Alle lokale en regionale geschiedenis is immers global in de middeleeuwen. Van mij mogen studenten voor stages naar Jeruzalem gaan, Krakau of de Peloponnesos. Laat hen vooral ook kennismaken met internationale debatten. Wie partijstrijd in Holland wil bestuderen kan niet zonder kennis van de verdeeldheid in Italiaanse stadstaten. Maar, laten we

de Nederlanden ook in beeld blijven houden en studenten niet belemmeren om met een mondiale blik ook archieven of opgravingen in Dordrecht en Deventer te bezoeken. Leren ploeteren met spade en troffel, oud schrift en lastige munten.

Verder ben ik er allerm minst op tegen dat buitenlandse academici zich met het verleden van de Nederlanden bezighouden. Italiaanse geschiedenis bijvoorbeeld wordt behalve door Italianen beoefend door tientallen Amerikanen. Was dat nu ook maar het geval in Nederland. Ik verwelkom werkelijk alle expats die zich op de geschiedenis en archeologie van ons land willen storten. Maar anders dan in Italië zijn die er nauwelijks. We moeten het zelf doen, tenzij we hulp krijgen van goed opgeleide Vlamingen en Duitsers die het (Oud-) Nederlands machtig zijn.

Het gaat mij dus om toegang tot het verleden van het eigen woongebied. Daarbij valt te onderstrepen dat die niet alleen relevant is voor gewortelde Nederlanders. Van belang is dat ook nieuwkomers van de jongste generaties zich op den duur willen verstaan met de oudere geschiedenis van het gebied waarin zij zich senang voelen. Een mooi voorbeeld daarvan biedt de Oblast Kaliningrad: het oude Oost-Pruisen rondom Koningsbergen dat door de opmars van het Rode Leger eind 1944 zijn Duitse bevolking verloor en door Stalin van kolonisten uit de hele Sovjet-Unie werd voorzien. Toen ik dat een tiental jaar geleden bezocht, bleek zich in de stad Tsjernjachowsk voorheen Insterburg een kring van lokale historici enorme moeite te getroosten om de restanten

> Ruïnes van de Insterburg in Tsjernjachowsk in de 'oblast' Kaliningrad. (Foto: Wikimedia Commons)

van de middeleeuwse ridderordeburcht tot een museum te maken, zonder daar meteen propaganda voor patriottisme aan te verbinden. Niet voor toeristen maar voor Russische streekgenoten die zich kennelijk realiseren in een land te leven met vele lagen geschiedenis, van onmatig geweld maar ook van vrede en welvaart. Met andere woorden, ook het oudere verleden kan mensen verbinden.

Hoe nu verder?

Ondertussen verwacht ik geen heil van de academische bestuurders binnen de *humanities*. Er zijn echter bij een aantal universiteiten op non-professoraal niveau gelukkig nog wel medewerkers beschikbaar met de specialisatie Nederlanden. Het zou al heel wat helpen als die op korte termijn ook de status van ‘assistant-professor’ krijgen, net zoals in België, zodat ze ook zelfstandig onderzoeksprogramma’s kunnen leiden en promovendi begeleiden. Er zou ook wat gewonnen zijn als basisvaardigheden als het lezen van oud schrift toch weer onderwezen gaan worden. Een andere hoop is dat bij vacatures voor vaste stafposities Nederland-deskundigen kansen houden op banen.

Interdisciplinaire onderzoeksthema’s

Bovenal moeten we de uitdaging aangaan om in de regio spannende onderzoeksthema’s aan te kaarten en deze interdisciplinair aan te pakken. En dit dan in een ruimtelijke context, waarbij de nederzettingshistorie van boerderijen, steden en dorpen, en de ontwikkeling van centrale instituties als kloosters, kerken, kastelen en residenties zich als object aandienen. Wie mocht denken dat die al lang al tot in detail zijn uitgezocht, heeft het mis. Neem bijvoorbeeld de geschiedenis van het oudste Hollandse klooster Egmond en de rurale vrouwenkloosters, die gesticht werden in 11de en 12de eeuw: Rijnsburg, Koningsveld, Leeuwenhorst en Loosduinen. Allemaal grafelijke *love-babies* die na verloop van tijd door de Hollandse adel werden gemonopoliseerd. Hun functie als identiteitsvormer voor graaf en elite, en hun impact op de economische en landschapsgeschiedenis is nog niet half beschreven, terwijl er relatief veel archiefmateriaal overgeleverd is. Daarbij kan hun bezit gedetailleerd in kaart worden gebracht tegen de achtergrond van het oudste kadaster, dat we sinds een aantal jaren compleet in beeld hebben. De Leidse academie zou dit best wel mogen financieren, al was het maar omdat zij ooit tot bloei kon komen op basis van de inkomsten uit geconfisqueerd kloostergoed.

Interdisciplinaire samenwerking is daarbij niet zonder moeilijkheden. Waar historici een grote ruimtelijke keuze hebben op basis van hun documenten, zijn

archeologen vaak gebonden aan terreinen die door omstandigheden toevallig vrijkomen. Het archeologisch materiaal is ook anders van aard en kan conflicteren met aanwijzingen uit historische bronnen. Er zou daarom veel bij gewonnen zijn als historici, archeologen en anderen bij het formuleren van hun vragen en het bespreken van materiaal, data en vondsten zoveel mogelijk met elkaar sparren. En ook dat ze in gezamenlijkheid hun resultaten publiceren. De situatie in het Noorden biedt wat dit betreft perspectieven, omdat zowel in de huidige provincie Fryslân (Fryske Akademy) als in het Duitse Ostfriesland (Ostfriesische Landschaft) al zo'n interdisciplinaire onderzoekstraditie bestaat. Denk verder ook aan het Kenniscentrum landschap van de Universiteit van Groningen; zo'n beetje het enige universitaire instituut in Nederland dat zich wel nog voor de middeleeuwse regio interesseert. Zie of dit ook voor Holland te realiseren is, bijvoorbeeld in het Erfgoedhuis Zuid-Holland en het Huis van Hilde in Castricum, samen met gemeentelijke archeologen. Maar zoek wel de inbedding in academische netwerken, samen met de collega's op non-professoraal niveau in Leiden en elders.

OVER DE AUTEUR

Hans Mol (1954) is onderzoeker middeleeuwse geschiedenis aan de Fryske Akademy te Leeuwarden en (emeritus) bijzonder hoogleraar geschiedenis van de Friese landen aan de Universiteit Leiden.

De talen van Holland tussen de 10de en 12de eeuw

Peter-Alexander Kerkhof

- > Tussen de 10de en 12de eeuw onderging het Hollandse kustgebied naast de landschappelijke, politieke en demografische verschuivingen een andere ingrijpende verandering en dat is een taalkundige verandering. Terwijl in de 10de eeuw het Nederlandse kustgebied meertalig was, veranderde dat in de eeuwen daarna zodat alleen het Nederlands overbleef.

Inleiding

Tussen de 10de en 12de eeuw onderging het Hollandse kustgebied meerdere ingrijpende veranderingen. De Grote Ontginning en de daarmee gepaard gaande landschappelijke, politieke en demografische verschuivingen zijn daar voorbeelden van. Een andere ingrijpende verandering die vaak vergeten wordt, is een taalkundige verandering; terwijl in de 10de eeuw het Hollandse kustgebied meertalig was, veranderde dat in de eeuwen daarna zodat alleen het Nederlands overbleef. In deze bijdrage wil ik deze middeleeuwse meertaligheid toelichten en het historische belang van deze meertaligheid onder de aandacht brengen.

De vroegere Friestaligheid

Vóór de 10de eeuw werd het Nederlandse kustgebied tot 'Frisia' gerekend, een gebied dat zich uitstreckte van Vlaanderen tot en met de rivier de Weser in Duitsland. In dit gehele gebied werd een vroege versie van het Fries gesproken wat blijkt uit historische persoonsnamen, plaatsnamen en de distributie van de latere middeleeuws-Friese dialecten. Dit vroegmiddeleeuwse Fries was verwant aan de Angelsaksische dialecten die aan de andere kant van de Noordzee werden gesproken. Deze taalkundige verwantschap sluit nauw aan op de hechte culturele contacten die tussen vroegmiddeleeuws Friesland en Angelsaksisch Engeland bestonden.

Het Oudnederlands dat in deze periode niet aan de kust maar aan de andere kant van de veenmoerassen werd gesproken - in Utrecht, Gelderland en Brabant dus - verschilde op veel punten van dit vroegmiddeleeuwse Engels en Fries. Deze talen waren dus niet zomaar wederzijds verstaanbaar. We mogen daarom aannemen dat taalkwesties zeker een rol zullen hebben gespeeld in de etnische identiteitsvorming van deze periode. Ook vroeger maakte taal een belangrijk deel uit van identiteit.

Vikingen in Holland

In het midden van de 9de eeuw kwam daar een derde taal bij; in deze periode werd het Nederlandse kustgebied namelijk geteisterd door invallen van veelal Oudnoors-sprekende krijgsbendes die we nu Vikingen of Noormannen noemen. Verschillende handelsnederzettingen werden jaar na jaar leeggeroofd en af en toe gingen hele marktplaatsen in vlammen op. Omstreeks 840 slaagde een Scandinavische krijgshoofd er zelfs in om door de Frankische koning erkend te worden als rechtmatige heerser van Friesland; de Noormannen waren dus niet alleen belust op buit en bloedvergieten. In ruil voor de heerschappij over

Friesland moesten deze Deense hertogen wel het kustgebied tegen andere Noormannen verdedigen. Dat lijken ze gedaan te hebben vanuit machtscentra in Noord-Holland en op het Zeeuwse eiland Walcheren.

Gedurende enkele tientallen jaren, tot het jaar 884, stond het Nederlandse kustgebied onder Deense heerschappij. Ondanks dat het grootste deel van de Noormannen na 884 weer uit de Lage Landen verdreven werd, is het goed mogelijk dat enkele Scandinavische instituties ook na deze tijd door de Hollandse graven zijn gehandhaafd. We mogen dan denken aan de *botting* (vgl. Oud-Deens *tingbud* 'oproep tot het geding') en de *hevene* (vgl. Oud-Deens *hafna* 'fiscale eenheid mbt de bemanning van een oorlogsschip'), oude schattingen die met de rechtspraak en de kustverdediging te maken hadden. Ook zijn er mogelijk taalkundige sporen van de Vikingtijd bewaard gebleven. Het gaat dan om bijvoorbeeld oude scheepvaartsterminologie voor storm (Holl. *gaal*), zeilband (Holl. *rak*) en inham (Holl. *wijk*) die vooral in de Hollandse en Zeeuwse dialecten vertegenwoordigd is. Het Oudnoorse leenwoord *duit*, een oud woord voor hakzilver, is zelfs tot het algemeen Nederlands doorgedrongen.

Taalwissel in Nederland

Maar wanneer schakelde men dan over op het Oudnederlands? Vanaf de 8ste tot en met de 10de eeuw zal het Oudnederlands alleen als handels- en contacttaal een rol van belang hebben gehad. Wie immers zaken wilden doen met het Rijn- en Maasland of goede banden wilde onderhouden met de Frankische machtshebbers zal er zeker goed aan hebben gedaan om Oudnederlands te leren.

Toch lijkt er voor de 10de eeuw geen taalwissel te hebben plaats gevonden. Dit blijkt uit het feit dat zelfs in de 10de eeuw persoonsnamen en plaatsnamen in Zuid-Holland met overwegend Oudfriese klanken worden geschreven. Pas later - in de 11de en 12de eeuw - komt daar verandering in. We mogen er rekening mee houden dat de Grote Ontginning een rol in dit proces heeft gespeeld. Mogelijk kwamen er toen Oudnederlands-sprekende migranten in het kustgebied wonen. Het feit dat in deze periode de Hollandse graven in het Oudnederlands-sprekende Gent opgroeiden en meermaals een Vlaamse huwelijkspartner kozen zal ook invloed gehad hebben. Deze 'Vlaams-Hollandse' graven (en hun gevolg) kunnen zodoende het prestige van het Oudnederlands vanuit Gent naar hun graafschap hebben gebracht.

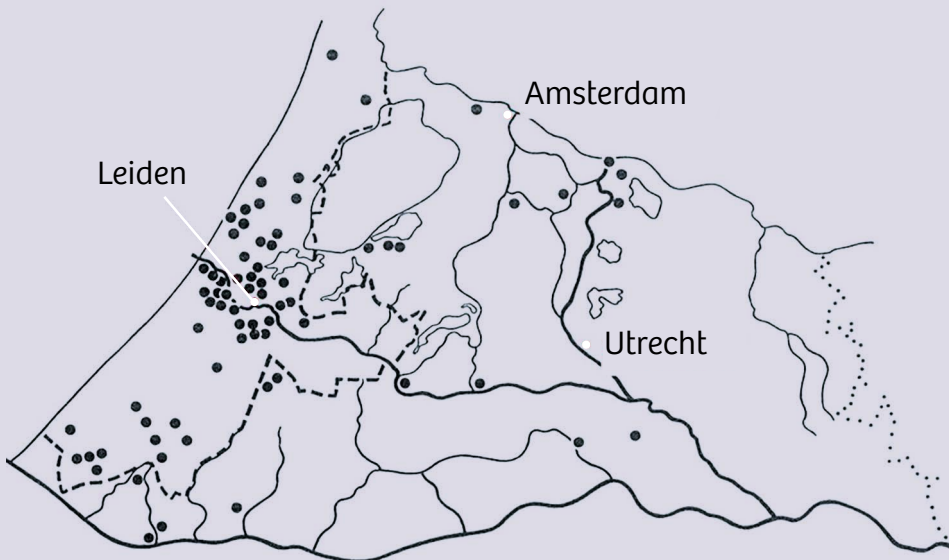
Taalkundig lijkt de taalwissel zo rond het midden van de 12de eeuw in een groot gedeelte van het oude gewest Holland voltooid te zijn. Alleen West-Friesland (het gebied ten oosten van Alkmaar) bleef ook nog in de eeuwen

daarna Friestalig. Zo is bekend dat in Broek in Waterland (ten noordoosten van Amsterdam) zelfs tot in de vroege 18de eeuw nog een Fries dialect werd gesproken.

Sporen van de vroegere Friestaligheid

Dat deze taalwissel een proces van lange adem was blijkt uit het feit dat zelfs na de 12de eeuw sporen van vroegere Friestaligheid in Holland zichtbaar blijven. We mogen dan denken aan oude landbouwterminologie zoals de landmaat *deimt* en oude rechtsgebruiken zoals het burenrecht met ‘azege’ (Oudfries *asega* = wetspreker) die op veel plekken in Holland in gebruik bleven. Ook veel plaats- en veldnamen in Holland behielden ondanks de taalwissel hun Oudfries taalvorm; we zien dit aan naamsvormen zoals *kaag* ipv *koog*, *bregge* ipv *brugge* en *Petten* ipv *Putten*.

> *Distributie Oudfriesse plaatsnamen in Holland en Utrecht.*
(De Vaan 2017 naar Blok 1959.)

> *Distributie
dialectwoorden
ladder.
(Kroonen 2012 naar
Jac van Ginneken)*

Ook op de Nederlandse dialectkaarten is de oude taalgrens tussen Nederlands en Fries goed terug te vinden. Zo is het Hollands-Zeeuwse dialectwoord *ladder* van Oudfriese oorsprong terwijl het Nederlandse woord *leder* of *leer* is. Het feit dat het Hollands het Oudfriese woord bewaard heeft en het woord *leer* alleen in Utrecht en Gelderland te vinden is, laat zien dat de vroegmiddeleeuwse Friezen in Holland hun taal niet zomaar hebben opgegeven.

Conclusies

In deze bijdrage heeft u kunnen lezen dat het oude gewest Holland tussen de 10de en 12de eeuw meertalig was: er werd Fries, Nederlands en Noors gesproken! In Zuid-Holland verdween de Fries-Nederlandse tweetaligheid in de 12de eeuw, in sommige delen van Noord-Holland pas in de vroegmoderne periode. Het Noors heeft sporen achter gelaten in de vorm van dialectwoorden en enkele oude historische terminologie die door de Noormannen geïntroduceerd was en kennelijk in de periode daarna in stand gehouden is. We mogen dus concluderen dat sporen van de vroegmiddeleeuwse meertaligheid van Holland aanwezig zijn in het landschap (namen), in de middeleeuwse bronnen (oude terminologie) en in de dialecten (leenwoorden). Een goede reden dus om bij de bestudering van het verleden niet alleen de archeologie, historische geografie en geschiedwetenschap te betrekken; ook de taalkunde kan belangrijke gegevens bijdragen aan de discussie.

Literatuur

D. P. Blok, 'De vestigingsgeschiedenis van Holland en Utrecht in het licht van de plaatsnamen', In: M. Gysseling & D.P. Blok (eds.). *Studies over de oudste plaatsnamen van Holland en Utrecht*, Amsterdam (1959). 13-38.

M. Dijkstra, *Rondom de Mondingen van Rijn en Maas. Landschap en bewoning tussen de 3e en 9e eeuw in Zuid-Holland, in het bijzonder in de Oude Rijnstreek*, Leiden (2011)

G. de Langen & H. Mol, 'Landscape, Trade and Power in Early-medieval Frisia', In: J. Hines & N. IJssennagger-van der Pluijm (eds.). *Frisians of the Early Middle Ages*, Woodwidge (2020).

P.A. Kerkhof, 'Oudfriese sporen in middeleeuws Maasland; de perceelnaam Langetaem en de Middelnederlandse toom-namen', In *Jaarboek 2020 Historische Vereniging Maasland* (2020), 44-58.

J. van Loon, *Historische fonologie van het Nederlands*, 2nd ed. Antwerpen (2014).

M. de Vaan, *The Dawn of Dutch*, Amsterdam (2017).

A. Quak, 'Het oudste Oudfries', In: *Philologia Frisica* (2012), 58-74.

OVER DE AUTEUR

Peter-Alexander Kerkhof (1988) is historicus en taalkundige.

Hij promoveerde in 2018 aan de Universiteit Leiden en is tegenwoordig verbonden als historisch-taalkundige aan de Fryske Akademy.

Rustig rijden langs sporen van een verdwenen graafschap

Iris Toussaint

- > Het zijn zeven routes. We doen een aantal typisch Zuid-Hollandse landschappen aan, die herkenbaar zijn gevormd in de tijd dat de graven hier de scepter zwaaiden. Van die graven is het vooral de onvermijdelijke Floris V die regelmatig terugkomt. In zijn dertigjarige regeerperiode heeft hij zich werkelijk overal tegenaan heeft bemoeid, en zijn naam duikt dus overal op.

In de coronazomer van 2020 vroeg mijn bureau (TGV teksten & presentatie) met succes een subsidie aan bij de provincie Zuid-Holland voor het ontwikkelen van een aantal laagdrempelige fietsroutes door dit deel van het voormalig graafschap Holland, met de gebeurtenissen, landschappen en monumenten uit de tijd van het middeleeuwse graafschap als invalshoek. Als de mensen voor mogelijk langere tijd niet naar musea kunnen, zo was de gedachte, zouden ze toch van erfgoed kunnen genieten, maar in de coronavrije buitenlucht en op een andere manier dan gewoonlijk.

We hadden de traditionele doelgroep op het oog: mensen die geïnteresseerd zijn in geschiedenis in het algemeen, maar ook in lokale en regionale geschiedenis in het bijzonder, en zeker ook in de bouwkundige en geografische relictten die nog in het landschap te zien zijn. Geen specialisten, maar mensen die best zouden willen weten, in welk landschappelijk kader ze bijvoorbeeld '1018' en '1296' moeten zien.

Voor kennis over onbekende aspecten van het historische landschap rekenden we op lokale vrijwilligersverenigingen. We hebben een aantal afdelingen van de AWN, de Nederlandse Archeologievereniging, gevraagd of zouden willen participeren in dit project. De lokale inhoudelijke kennis bij de AWN is groot - zoals wij al verwachtten - net als het enthousiasme.

Na een eerste kennismaking stelden wij een bepaalde route voor. Deze fietsen of liepen we vervolgens met vrijwilligers die zich daarvoor opgaven. Aanpassingen bespraken we tijdens het fietsen of achteraf. De routes zijn vervolgens door ons uitgewerkt en vormgegeven en weer langs de informanten van de AWN gegaan.

Het gaat om zeven routes: fietsroutes langs de Schie en door [Vlaardingen](#) en Schiedam, langs de [Rotte](#), door [Den Haag](#), langs de [Bernisse](#) op Voorne-Putten, en door de zuidelijke [Bollenstreek](#). Daarnaast is er een [wandeling](#) door Leiden ontwikkeld en een [autoroute](#) door de Alblasserwaard. We doen op die manier een aantal typisch Zuid-Hollandse landschappen aan, die herkenbaar zijn gevormd in de tijd dat de graven hier de scepter zwaaiden. Van die graven is het vooral de onvermijdelijke Floris V die regelmatig terugkomt. In zijn dertigjarige regeerperiode heeft hij zich werkelijk overal tegenaan heeft bemoeid, en zijn naam duikt dus overal op.

Als criteria namen we onder meer: een samenhangend verhaal; een aantal herkenbare en beleefbare punten die binnen dat verhaal passen; een goede verhouding tussen de af te leggen afstand en het aantal 'excursiepunten'; geschikte paden; een bij het verhaal passende uitstraling van het hedendaagse landschap; en tenslotte rustpunten, liefst voorzien van horeca.

In het algemeen (en naar onze overtuiging) zijn zowel het proces als de routes zelf geslaagd, al zijn er in het landschap van nu natuurlijk veel elementen die niet bepaald een historische sensatie teweegbrengen. Maar er is genoeg te beleven dat zeer de moeite waard is om ervoor op de fiets te stappen. Er worden 1000 boekjes met de zeven routes gedrukt en verspreid via de AWN. Ze zijn ook digitaal te raadplegen via de website [Geschiedenis van Zuid-Holland](#) (zie de hyperlinks in dit artikel).

OVER DE AUTEUR

Iris Toussaint is tentoonstellingsmaker en organisator bij cultuurhistorisch publiekspresentatiebureau TGV teksten & presentatie in Leiden.

➤ *Routeverkenner van TGV en AWN-afdeling Lek en Merwestreek bij de ruïne van Huis te Riviere, een excursiepunt op de (auto) route Alblasserwaard. (Foto: Addick van Brakel)*

eXpeditie - Het ontstaan van Holland

Kris Förster

BENJAMIN PEETERS
DONNA DIEPERINK

EXPEDITIE

Mysteries van toen. Avonturen van nu.

LIKE EN ABONNEER

Hoe enthousiasmeer je de jeugd voor archeologie, geschiedenis en cultureel erfgoed? Met de serie 'eXpeditie' hopen filmmakers Robin Peeters en Kris Förster een antwoord op die vraag te hebben gevonden. 'eXpeditie' is een online documentaireserie, die wordt gedistribueerd via het eigen eXpeditie-platform, bestaande uit een YouTube-kanaal, diverse social media platforms en de online en offline platforms van partners van de serie. De serie wordt gepresenteerd door Youtuber Ben Peeters en archeologe Donna Dieperink en heeft het hele gezin als doelgroep, met een belangrijk accent op jeugd en jongeren.

Inmiddels zijn er meer dan 30 afleveringen in productie of reeds klaar. Over een grote variëteit van onderwerpen: de Zuid-Limburgse vuursteenmijnen, de Vikingen, de bevrijding in '45, grafcultuur, de Maastrichtse Mosasaurusen, Eugène Dubois en de vondst van de 'missing link', een verdwenen middeleeuws kasteel, de Romeinse Limes, enzovoorts.

Ook is er een dubbele aflevering gemaakt over het ontstaan van Holland in de periode 1000 tot 1300. In de aflevering worden onder andere bezoeken gebracht aan Museum Vlaardingen, de Biesbosch bij Dordrecht en de Ridderzaal in Den Haag. De afleveringen werden mogelijk gemaakt door partnerschappen van de provincie Zuid-Holland en de gemeenten Vlaardingen, Dordrecht en Den Haag.

Deze aflevering ging op de Hollanddag op 2 juli in première. De afleveringen kunnen worden bekeken op www.expeditie.tv of www.youtube.com/c/eXpeditieTV.

OVER DE AUTEUR

Mosasaurusfilm (van film- en documentairemaker Robin Peeters) en co-producent KF inHeritage (van documentairemaker en publieks-historicus Kris Förster) maakt al twee decennia documentaires over geschiedenis, archeologie en cultureel erfgoed.

De makers van Holland

De herkomst van de boeren-pioniers
in de tijd van de Grote Ontginning
900 - 1300

Joost Vorst

- > In 2018 werd het 1000-jarig bestaan van 'Holland' als min of meer zelfstandige politieke eenheid herdacht. Als tamelijk willekeurige begindatum werd de Slag bij Vlaardingen (1018) gehanteerd. Minstens zo belangrijk als dat gevecht was de landschappelijke en economische transitie die in die tijd in volle gang was en die bekend staat als de *Grote Ontginning*.

Daarmee wordt bedoeld op het enorme totaalproject waarbij de prehistorische veenwildernis, die reikte van de Hollandse Duinen tot aan de Utrechtse Heuvelrug, in enkele eeuwen tijd veranderde in vruchtbare landbouwgrond. Dit gebeurde met behulp van de eigen menskracht, houten spaden en kruiwagens. We kunnen alleen maar respect hebben voor de vele generaties boeren-pioniers, die daarmee in 400 jaar de basis hebben gelegd voor het huidige Hollandse landschap en de economische betekenis van het gebied.

Maar waar kwamen al die arbeidskrachten vandaan? Aan het einde van de Karolingische periode woonden langs de kust en de rivieren van Holland volgens een schatting van archeoloog Menno Dijkstra zo'n 6.000 mensen. In 1300 was dit aantal volgens een schatting van historicus Dick de Boer opgelopen tot zo'n 240.000 – maar liefst een factor 40 in vier eeuwen tijd. Ging het hierbij uitsluitend om natuurlijke aanwas of kwamen daar ook mensen van buiten aan te pas? En als er sprake was van immigratie, om hoeveel personen ging dat, en waar kwamen ze vandaan?

Onderzoeksragen

De centrale vraag naar het al dan niet voorkomen van migratie is op drie manieren 'geoperationaliseerd':

1. Wat was de omvang van de lokale **natuurlijke aanwas** in de aangegeven periode?
2. In hoeverre bevat het archeologisch vondstmateriaal **anomalieën**?
3. In hoeverre komen er bij de begravenen personen voor, die van Holland afwijkende **isotopenwaarden** bezitten en dus migranten kunnen zijn?

Bij dit alles is uiteraard een juiste datering van groot belang, anders zouden conclusies over een verkeerde periode getrokken worden. Dit leidt tot de overall-vraag:

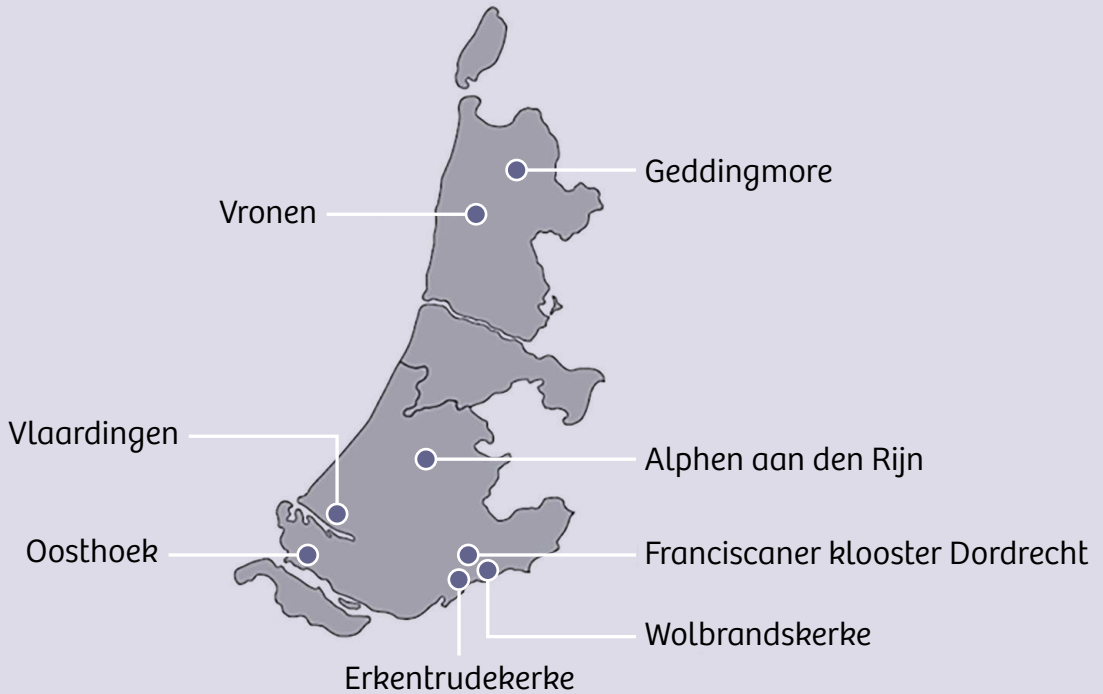
4. Uit **welke perioden** stamt het onderzochte skeletmateriaal?

Tot slot, mochten we migratie vaststellen, is de logische vervolgvraag:

5. Waar kwamen de aangetroffen migranten **vandaan**?

Onderzoeksmateriaal

Er zijn slechts acht kerkhoven in Holland bekend uit de periode van de Grote Ontginning waarvan nog skeletmateriaal voorhanden is. Dat zijn van noord naar zuid: Geddingmore (Blokhuizen), Vroonen, Alphen aan den Rijn, Vlaardingen, het eerste Franciscaner klooster in Dordrecht, Wolbrandskerke (Dordrecht), Erkentrudekerke (Dordrecht) en de Cisterciënzer uithof Oosthoek (Hellevoetsluis). Behalve de havenplaatsen Vlaardingen en Dordrecht - waar

> *Kaart van Holland met de nederzettingen waar het onderzoeksmateriaal van afkomstig is.*

migranten binnengekomen kunnen zijn - gaat het hier in alle gevallen om typische veendorpen (zie afbeelding hierboven).

Van al deze kerkhoven bestaan ook rapporten, tekeningen en foto's van de opgraving. De mate van compleetheid en detail van de documentatie verschilt natuurlijk en dat geldt ook voor de staat waarin het skeletmateriaal zich bevindt. Uit deze kerkhoven zijn 102 kiezen verzameld (zie tabel 1).¹

¹ Voorts zijn 10 individuele kiezen verzameld afkomstig uit archeologische waarnemingen en graven in abdijen/kerken. Daarover is in de meeste gevallen (archeologisch) weinig bekend, zodat zij hier verder buiten beschouwing blijven met uitzondering van de enige, qua isotopenwaarde, afwijkende kies uit deze verzameling.

Tabel 1 Verzamelde gebitselementen uit acht middeleeuwse Hollandse kerkhoven

#	Kerkhof	Gemeente	Datering kiezen	Aantal elementen
1	Geddingmore (Blokhuizen)	Hollands Kroon	750 - 1170	15
2	Vroonen	St. Pancras	800 - 1297	18
3	Alphen a/d Rijn	Alphen a/d Rijn	1050 - 1225	10
4	Vlaardingen	Vlaardingen	1015 - 1050	10
5	Wolbrandskerke	Dordrecht	1025 - 1050	7
6	Erkentrudekerke	Dordrecht	1040 - 1273	10
7	1e Franciscaner klooster	Dordrecht	1246 - 1300	12
8	Uithof Oosthoek	Hellevoetsluis	<1197 - 1300	20
				102

Resultaten

Ad 1. Zowel de levenstabellen als de populatieratio's (zie tabel 2)² laten een gemiddelde jaarlijkse natuurlijke groei (r) zien, die gelijk is aan of groter is dan de 0,93% natuurlijke aanwas, die nodig is om, zonder immigratie, uit te groeien van 6000 inwoners in 900 naar 240.000 inwoners in 1300. Dit maakt de demografische ruimte voor binnenkomende migratie dus erg klein.

Tabel 2 Geschatte gemiddelde jaarlijkse natuurlijke groei (r) in procenten bij vijf Middeleeuwse populaties in het graafschap Holland berekend met de schattingsmethode van Boquet-Appel.

#	Kerkhof	Periode skeletten	Aantal 5 - 19 jarigen	Aantal 5+	P(5-19)	$R = a + b P(5-19)^c$ bevolkingsgroei in %
1	Blokhuizen (Geddingmore)	750 - 1170	27	57	0,473684	0,034 = 3,4%
2	Vroonen	800 - 1297	34	98	0,346938	0,022 = 2,2%
3	Wolbrandskerke	1016 - 1421	54	207	0,260869	0,012 = 1,2%
4	Erkentrudekerke	1025 - 1273?	13	53	0,245283	0,010 = 1,0%
5	Oosthoek	<1197 - 1315	29	133	0,218045	0,067 = 0,7%

$a = -0,05389$, $b = 0,12555$ en $c = 0,47788$

² Opgegraven delen van kerkhoven, waarvan de opgravers vinden dat zij niet representatief zijn voor de gehele levende populatie, zijn buiten beschouwing gelaten. Het gaat hierbij om Alphen aan den Rijn, Vlaardingen en het eerste Franciscaner klooster in Dordrecht.

Ad 2. Het vrijwel ontbreken van ruimte voor binnenkomende migratie wordt bevestigd door het gebrek aan anomalieën in de opgegraven archeologica (zie tabel 3). Maar de weinige anomalieën waarover we wel beschikken, wijzen vrij eenduidig richting Vlaardingen en Dordrecht.

Tabel 3 Samenvattende tabel van de bij de 8 middeleeuwse sites aangetroffen anomalieën.

Anomalieën bij	Blokhuizen	Vronen	Alphen	Vlaardingen	Dordrecht	Erkentrudekerke	Wolbrandskerke	Oosthoek
huisgemaakt aardewerk								
persoonlijke artefacten			muntspelt uit Birka?			imitatie penny		
bouwwijze huizen/kerken en interieurkenmerken					afwijkende fundering en metselwerk kerk			vierkante huizen
begraafwijze en bijgiften gemarginaliseerde personen	in het geheel ontbreken van kisten							
man-vrouw verhouding				60% man 40% vrouw	86% man 14% vrouw	62% man 38% vrouw		
gezondheid en dood				langer, ouder, gezonder	langer, ouder, gezonder	opvallend kleine vrouwen		
epigenetische kenmerken				open samenleving		gesloten samenleving		
a-DNA				Viking a-DNA				

Ad 3. Met gebruikmaking van zuurstof- en strontiumisotopenonderzoek kunnen slechts 16 van de 148 onderzochte kiezen³ aangewezen worden als zijnde afwijkend van de zuurstof- en strontium-isoscapes⁴ waar Holland in gelegen is. Een van hen is, naar wordt vermoed, graaf Floris I van Holland.

³ Van de Locht en Kars in 2008 (n= 36) en Kootker in 2020 (n= 112).

⁴ *Isoscape* is een samentrekking van de Engelse woorden 'isotope' en 'landscape'. *Isoscapes* zijn gebieden met daarbinnen dezelfde isotopenwaarde. Elk gebied heeft zo zijn eigen kenmerkende isotopen-'handtekening'.

Hij is waarschijnlijk buiten het graafschap opgevoed. Zes andere afwijkende individuen waren celibatair levende monniken uit Dordrecht die, naar we mogen aannemen, zonder invloed zijn geweest op de bevolkingsgroei. Als we deze zeven individuen buiten beschouwing laten, houden we nog maar negen potentiële Vlaardingse migranten over, oftewel maar 6% van de gehele *sample*.

Ad 4. Alle onderzochte kiezen zijn niet jonger dan de periode van de Grote Ontginning (zie de vierde kolom in tabel 1).

Ad 5. De individuen, waarvan de isotopenwaarden afwijken van de ‘Hollandse’ bandbreedte zouden ook uit andere delen van Nederland kunnen zijn gekomen, bijvoorbeeld van de zandgronden van Brabant en Gelderland of de keileemgebieden in het noorden van ons land. Maar ze kunnen ook afkomstig zijn uit het (tegenwoordige) buitenland. Engeland (mogelijk ook Normandië) komt dan in beeld als de herkomstgebied van de Vlaardingse uitheemsen. Maar de Dordtse immigranten komen waarschijnlijk uit Duitsland, het Alpengebied of Italië. Gebieden, die op de route liggen, die de snelgroeiende kloosterorde volgde van Umbrië naar Holland.

Niet uit te sluiten is dat er ook interne migratie binnen Holland en direct aanpalende gebieden heeft plaats gevonden. De tweetaligheid van Holland (men sprak er een tijd lang zowel Fries als Frankisch) zou daar op kunnen wijzen.⁵ Maar helaas kunnen we eventuele interne migratie archeologisch niet detecteren, noch de omvang ervan, omdat:

1. de strontiumisoscapes waar Holland in gelegen is bijna de helft van huidig Nederland omvat en zich zelfs ver buiten de landsgrenzen uitstrekt en
2. de culturele verschillen tussen ‘Hollanders’ en hun naaste burens daarvoor te gering zullen zijn.

⁵ *Deze interne migranten zouden aangelokt kunnen zijn door de enorme economische en emancipatorische kansen die Holland destijds bood. Holland had toentertijd namelijk een ‘frontier’-economie, zoals de Verenigde Staten in de 19de eeuw: veel woeste grond en maar weinig arbeidskrachten, wat onder meer leidde tot hoge lonen.*

Slotconclusie

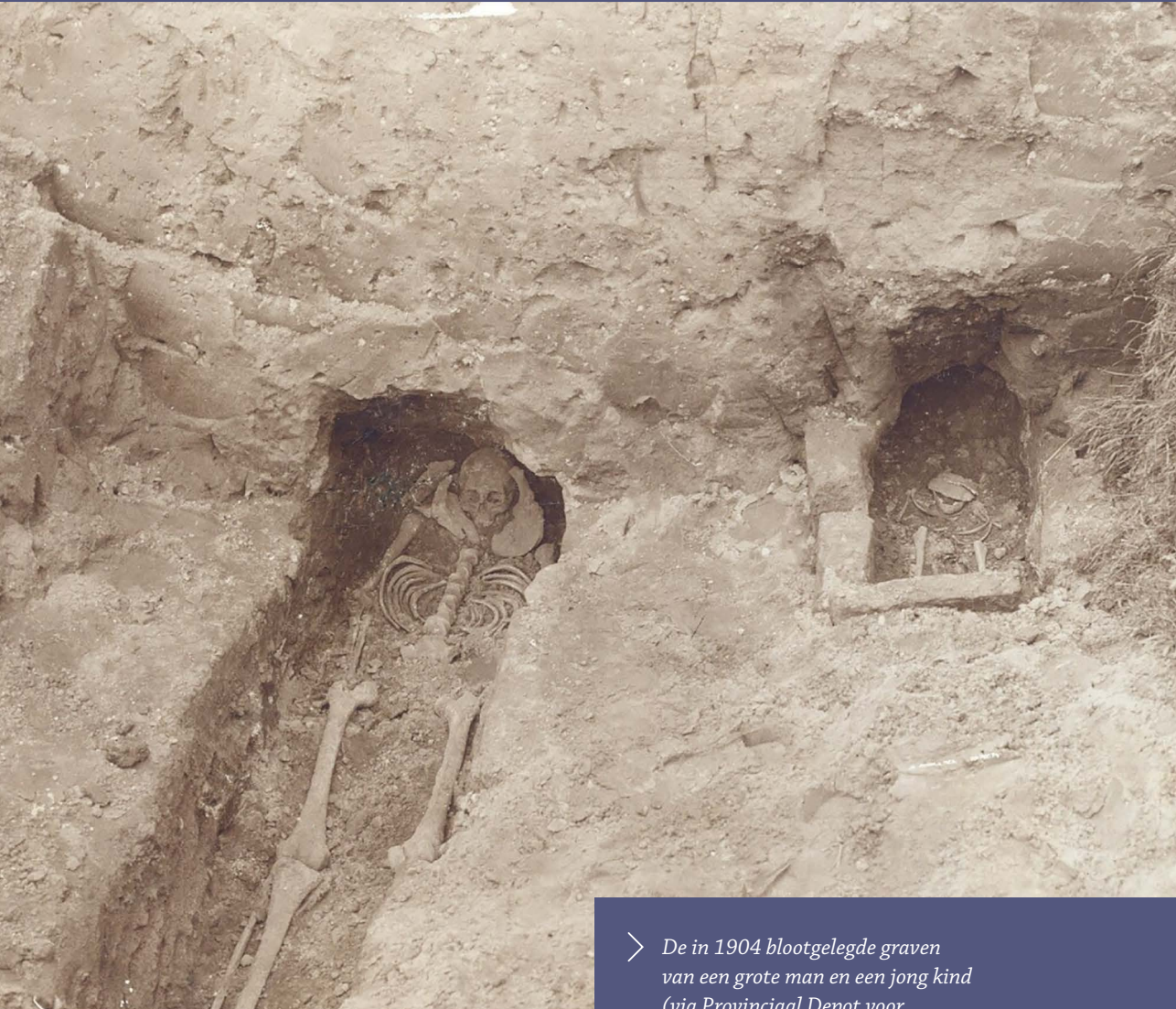
Als we dus teruggaan naar de oorspronkelijke vraag: werd de bevolkingsgroei in Holland, en dan met name in de ontginningsgebieden, mede veroorzaakt door massale migratie vanuit het 'buitenland', dan blijkt dat demografisch niet, noch uit het beschikbare archeologische en forensische materiaal.

OVER DE AUTEUR

Joost Vorst (1953) was tot aan zijn pensioen in dienst van de provincie Zuid-Holland als plaatsvervangend afdelingshoofd Cultuur en is aansluitend archeologie gaan studeren aan de Universiteit Leiden. Hij was tevens de bedenker van het Zuid-Hollandse Erfgoedlijnenprogramma in 2012.

Graf 1 uit Egmond - de vreemde zwerftocht van een grote man

René Proos

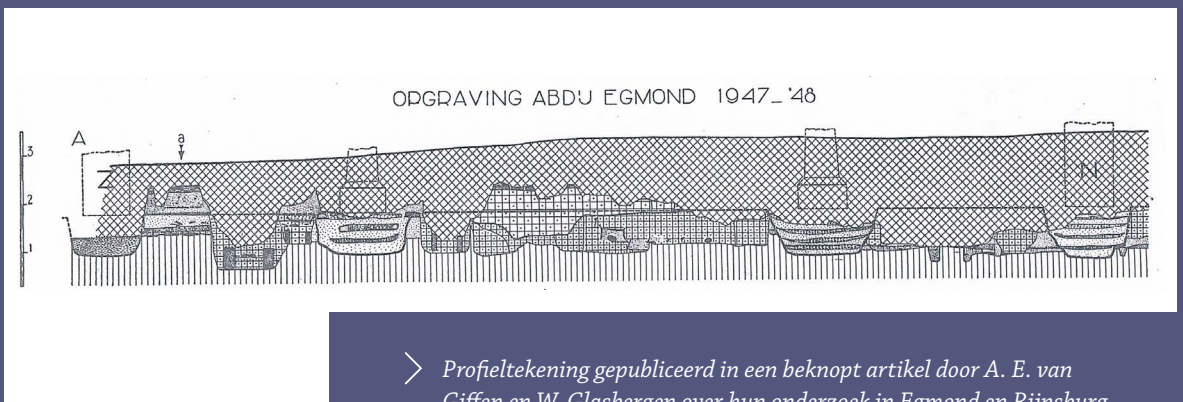

› *De in 1904 blootgelegde graven
van een grote man en een jong kind
(via Provinciaal Depot voor
archeologie Noord-Holland).*

Het is een wrede speling van het lot geweest dat uitgerekend de abdij van Egmond, de abdij van Rijnsburg en de kerk van Valkenburg, drie vindplaatsen die het meeste hadden kunnen opleveren aan informatie over begravingen in Holland in de hoge middeleeuwen, opgegraven zijn tussen 1938 en 1968. Deze opgravingen zijn uitgevoerd in een periode dat de middeleeuwse archeologie nog in de kinderschoenen stond, door archeologen die de Middeleeuwen niet echt tot hun expertise konden rekenen, en die als gevolg van hun pioniersarbeid ook vaak niet wisten waar ze naar moesten kijken en wat ze zouden kunnen verwachten.

Grafonderzoek in Egmond

In Egmond was het de archeologische omnivoor Van Giffen die in 1938 met zijn Groningse instituut BAI een opgraving op stapel zette, nadat hem gevraagd was om dat te doen namens het Historisch Genootschap Oud West-Friesland. Van Giffen zou in Egmond bezig blijven tot 1948, maar hij was niet de eerste die daar ging graven: die eer komt toe aan de Amsterdamse koopman Bernard de Bont die in 1904 een deel van het abdijterrein van Egmond aangekocht om er opgravingen te kunnen verrichten. De Bont had al snel succes. Hij liet de door hem opgegraven skeletten van een man, een kind en een vrouw in 1904 onderzoeken door prof. Bolk, een Amsterdamse hoogleraar in de anatomie. Uit het onderzoek kwam als resultaat dat het mannelijke skelet voor zijn tijd bijzonder groot moet zijn geweest, 2,10 m dacht de hoogleraar, en dat de

> Profieltekening gepubliceerd in een beknopt artikel door A. E. van Giffen en W. Glasbergen over hun onderzoek in Egmond en Rijnsburg (Van Giffen & Glasbergen 1950).

overledene “een flinke verwonding aan de rechterkaak had, afkomstig van een zwaardslag of een ander zwaar instrument.” De Bont meende, op grond van deze verwonding, dat het grote skelet wel eens van graaf Floris I zou kunnen zijn, die nabij Hemert door zijn vijanden was doodgeslagen.

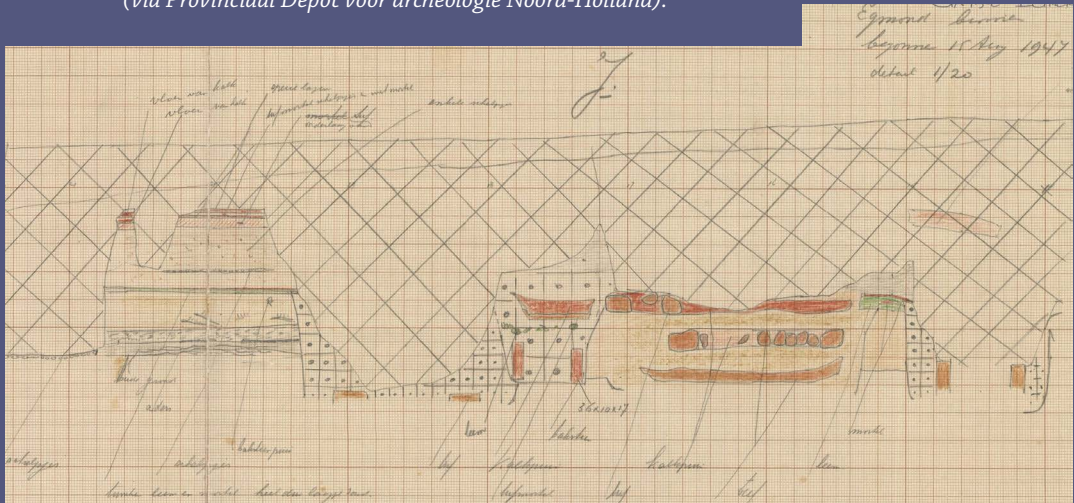
Van Giffen meende bij zijn onderzoek in 1947 de drie graven van De Bont teruggevonden te hebben. Hij trof namelijk vier zogenaamde ‘grafkelders’ aan, één opgebouwd uit zorgvuldig gladgemaakte blokken natuursteen, en drie gemaakt met tufstenen en bakstenen blokken en platen. Twee van de vier graven zijn op de gepubliceerde tekening die van het onderzoek vervaardigd werd, schijnbaar leeg; in de andere twee (het natuurstenen graf en een van de tufsteengraven), liggen skeletten, één met schedel, de ander zonder. Nader onderzoek van deze vier graven en hun inhoud is echter door Van Giffen in 1947 niet meer uitgevoerd.

Omdat na afsluiting van de opgraving van Van Giffen, afgezien van korte berichten, een gedegen publicatie van de archeologische resultaten uitbleef, werd in 1979 in Egmond besloten de vier ‘grafkelders’ op te zoeken en opnieuw te onderzoeken, waarbij de aandacht met name uit zou gaan naar de skeletten die er in te vinden zouden zijn. Wie destijds het initiatief voor deze heropgraving nam is niet duidelijk.

Vervolgonderzoek in 1979

In september 1979 werden allereerst het natuurstenen graf en het directe ernaast gelegen kindergraf blootgelegd en onderzocht. Het grote graf, hier Graf 1 genoemd, mat inwendig 2,32 m, en was opgebouwd uit grote blokken van een niet nader aangeduide soort natuursteen. De blokken waren aan de bovenkant en aan de binnenkant zorgvuldig gladgemaakt, en met leem en kalkspecie met elkaar verbonden. In het graf lag het grootste deel van het skelet van een lange man met een fors ontwikkeld beenderstelsel; de schedel ontbrak, alleen een onderkaak was nog aanwezig. Van het kindergraf ontbraken de stenen aan de oostkant, het skelet dat er in lag was van een kind van ca. 1,5 tot 2 jaar oud, het was grotendeels incompleet, ook hier ontbrak de schedel ten dele. Volgens de opgravingstekening uit 1947 had het (toen nog intacte) kindergraf een binnenmaat van 88 cm, en was het opgebouwd uit zeer grote bakstenen met een formaat van 36/37 x 10 x 17 cm (6205 cm³). Op een of andere manier is het gegeven dat het kleine graf opgebouwd was uit grote bakstenen, (en dus niet uit tufsteen!) de onderzoekers in 1947 en in 1979 geheel ontgaan, ofschoon uit de gepubliceerde profieltekening wel al duidelijk was dat het kindergraf hoger lag, kleinere ‘stenen’ had dan Graf 1 en

- > Ongepubliceerde profieltekening (detail) gemaakt tijdens de opgraving op 15 augustus 1947, vermoedelijk van de hand van H. Praamstra, voorgraver (veldtechnicus) van het BAI Groningen (via Provinciaal Depot voor archeologie Noord-Holland).

een jongere insteek vertoonde die deels door de insteek van de grafkuil van Graf 1 heenging. Met andere woorden: het kindergraf is jonger, vermoedelijk zelfs veel jonger, dan het grote Graf 1 (zie profiel tekening hierboven van 15 aug. 1947).

Het botmateriaal uit de graven werd in 1979 onderzocht door dokter B.K.S. Dijkstra, een neus-, keel- en oorspecialist, gevestigd in Zuid-Afrika, en honorair medewerker van de subfaculteit Archeologie van de Amsterdamse universiteit. Zijn hulp werd opnieuw ingeroepen toen in september 1980 de andere twee 'grafkelders' blootgelegd werden. Zij waren van tufsteen en een stuk kleiner dan Graf 1: Graf 2 mat 1,63 m van binnen, Graf 3 was met 1,72 m iets groter. Beide graven waren voorzien van een schedelnis, en bij een ervan was een deel van de zijwanden opgebouwd uit bijzonder grote en zacht gebakken bakstenen: kloostermoppen met een formaat van 33 x 10 x 16 cm (4950 cm³). In elk graf werd het skelet van een vrouw aangetroffen, zonder schedel, hetgeen vreemd is als je bedenkt dat graf 2 in 1947 als 'leeg' werd opgetekend.

Na het onderzoek van Dijkstra werden de botten in afzonderlijke eikenhouten kistjes verpakt en teruggeplaatst in hun oorspronkelijke graf. Dr. Dijkstra publiceerde zijn skeletonderzoek van Egmond samen met het onderzoek van skeletten uit Rijnsburg in zijn boek 'Een stamboom in been' uit 1991.

Nogmaals onderzoek in 2006

Daarmee was het verhaal over de skeletvondsten uit Egmond echter nog niet klaar: in 2006 werden de eikenhouten kistjes met de stoffelijke resten opnieuw opgegraven en onderzocht, ditmaal in het kader van de bijzetting van het botmateriaal in de nieuwe abdijkerk van Egmond. Deze keer werd het botmateriaal onderzocht door prof. George Maat, verbonden aan de afdeling anatomie van het Leids Universitair Medisch Centrum. Zijn bevindingen werden uitgebreid gepubliceerd in 2010; daarnaast werd een aantal botten nu ook door middel van C14 gedateerd. Daar kwamen een paar aardige bevindingen uit. Ten eerste bleek dat ieder kistje skeletdelen bevatte van meerdere individuen; in plaats van 1 man, 1 kind en 2 vrouwen bleken er delen van 3 mannen, 3 vrouwen, 1 kind en 2 andere, niet nader te determineren volwassenen in te liggen. De meeste skeletdelen stamden uit de 10de of 11de eeuw, echter één kuitbeen en een kaak bleken een 16de-eeuwse oorsprong te hebben.

Van het grote skelet uit het natuurstenen graf werden bij een borstbeen, een sleutelbeen en een dijbeen C14-monsters genomen, helaas niet van de kaak. De monsters kwamen uit op een datering in de late 10de en de vroege 11de eeuw, wat goed overeenkomt met Floris I, of met diens broer, Dirk IV. Ook een rib van het kind werd C14 gedateerd en kwam uit op de late 11de eeuw.

Maat constateerde bij zijn onderzoek aan het scheenbeen van de grote man dat er een drietal Harrislijnen te zien waren. Harrislijnen duiden op storingen in de ontwikkeling van het bottenstelsel tijdens de jeugd, en bij dit dijbeen was te zien dat de man tijdens zijn peutertijd, en op circa 10- tot 12-jarige leeftijd, stoornissen in zijn ontwikkeling mee had gemaakt. Bij die stoornissen moet je dan denken aan zware ziekte of hongersnood. Een grafelijk kind, zoon van de toenmalige elite in het keizerrijk, lijdend aan hongersnood? Het kan natuurlijk, maar waar moet je zo'n eventuele crisis dan plaatsen? Volgens Maat was de man om en nabij 1,90 m lang en was hij tussen de 40 en 50 jaar oud toen hij stierf. Als dit inderdaad Floris I was, van wie de sterfdatum in 1061 bekend is, dan moet hij dus tussen 1011 en 1021 geboren zijn; een periode die ook in de C14-dateringen terugkomt. Theoretisch gezien kunnen we voor de persoon in Graf 1 ook Dirk III (+ 1039) en Arnulf (+ 993) niet uitsluiten, gelet op de range van de C14 dateringen en omdat zij beiden hun jeugd buiten Holland doorgebracht hebben (zie onder).

Isotopenonderzoek

Het verhaal over de zwerftocht van het skelet in Graf 1 had hiermee kunnen eindigen, ware het niet dat als bijvangst van het strontiumisotopen-onderzoek van de provincie Zuid-Holland, uitgevoerd tussen 2019 en 2021, ook een monster uit de kaak van de grote man uit Egmond genomen kon worden. Uit zijn isotopische waarde (0.709741) blijkt dat hij zijn vroegste jeugd buiten West-Nederland doorgebracht moet hebben.

Als we deze informatie combineren met de informatie uit de Harrislijnen die Maat presenteerde, dan worden de aanwijzingen wel heel sterk dat de grote man onder veel stress zijn vroegste jeugd doorgebracht moet hebben. Waar dat zou kunnen zijn geweest is niet bekend; de strontiumisotopenwaarde van zijn M1 komt vooral overeen met waardes die voorkomen in midden Brabant, de Veluwe, het Rijk van Nijmegen en de Utrechtse Heuvelrug.

Gezien vanuit de politieke situatie rond het jaar 1000 waren die plekken echter nogal gevaarlijk voor een klein Hollands gravenkind. Ze behoorden aan de bisschoppen van Utrecht en Luik, de hertog van Neder-Lotharingen en de Duitse keizer, stuk voor stuk tegenstanders van de Hollandse graaf. Een plaats waar hij wel welkom zou kunnen zijn geweest was het hof van de Vlaamse graven, in Gent. Zowel Dirk III als Arnulf waren er opgegroeid, hun voorvader Dirk II was zelfs enige tijd burggraaf van Gent geweest en bezat vrij veel grond in het zuiden van Vlaanderen. Het is goed denkbaar dat ten tijde van hoogoplopende spanningen, (bijvoorbeeld na het sneuvelen van graaf Arnulf in 993 of voorafgaand aan de slag bij Vlaardingen in 1018) grafelijke familieleden tijdelijk in Vlaanderen een veilig heenkomen zochten.

We moeten voorlopig nog even geduld hebben. Het strontiumisotopen-onderzoek is een recente loot aan de archeologische onderzoeksstam, met als gevolg dat er hier te lande nog niet zoveel data ter beschikking staan, en een strontiumisotopenkaart van Vlaanderen bestaat helaas ook nog niet. Maar we zijn sinds 1947 wel wat meer gevorderd met onze kennis van, en respect voor, het archeologisch skeletmateriaal als bron van informatie.

Literatuur

E.H.P. Cordfunke, *Opgravingen in Egmond. De abdij van Egmond in historisch-archeologisch perspectief*, Zutphen (1984).

E.H.P. Cordfunke, *De abdij van Egmond. Archeologie en duizend jaar geschiedenis*, Zutphen (2010).

B.K.S. Dijkstra, *Een stamboom in been. Vier eeuwen graven en gravinnen van het Hollandse Huis*, Amsterdam (1991).

A.E.W. van Giffen en W. Glasbergen, 'De jongste opgravingen op het terrein der oude abdij', in: A. Beekman (red.), *Tien eeuwen Egmond. Ontstaan bloei en ondergang van de regale abdij van Egmond*, Heemstede (1950), 145 - 157.

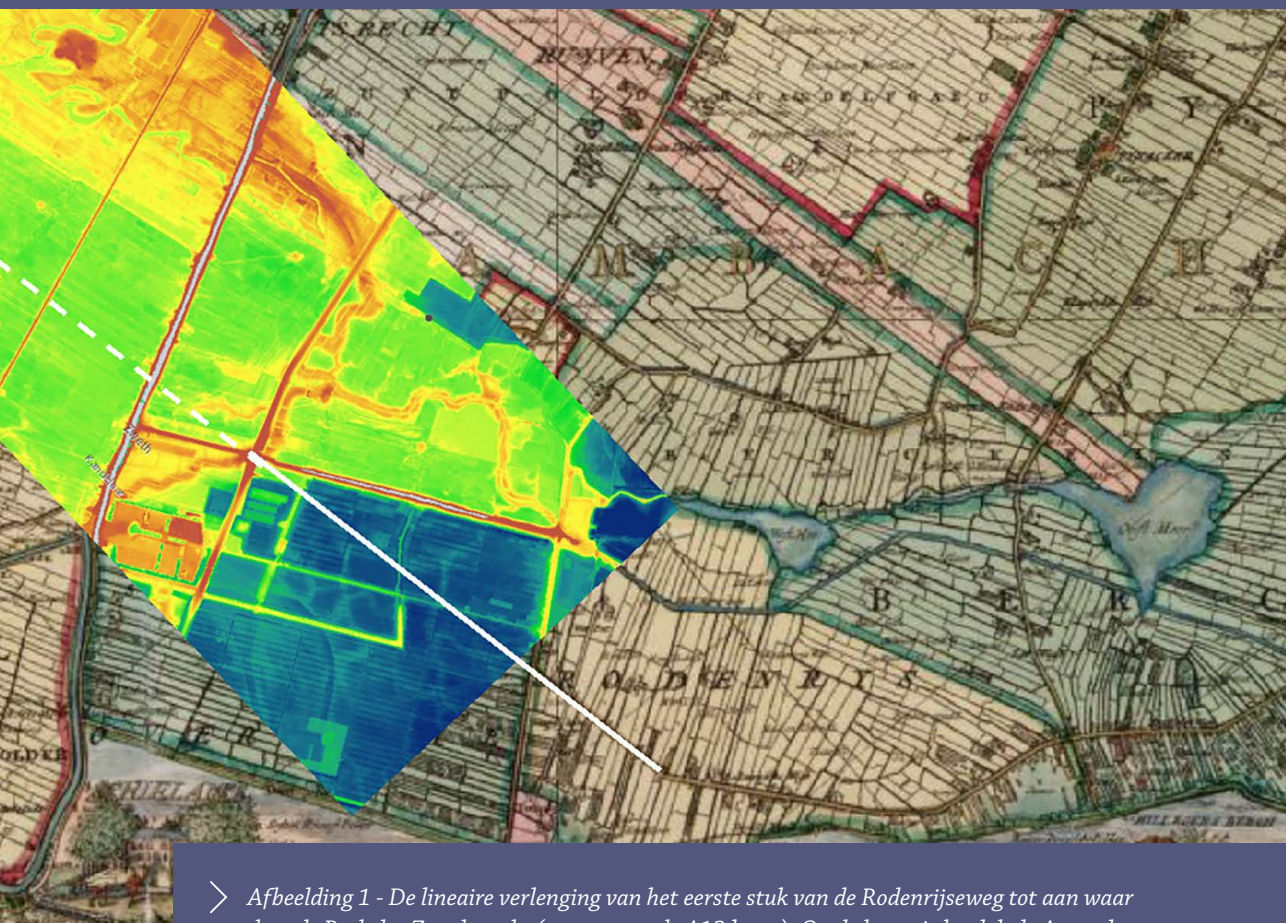
OVER DE AUTEUR

René Proos (1955) is archeoloog en voormalig beleidsadviseur archeologie van de provincie Zuid-Holland.

Een geometrische blik op dalend Delfland

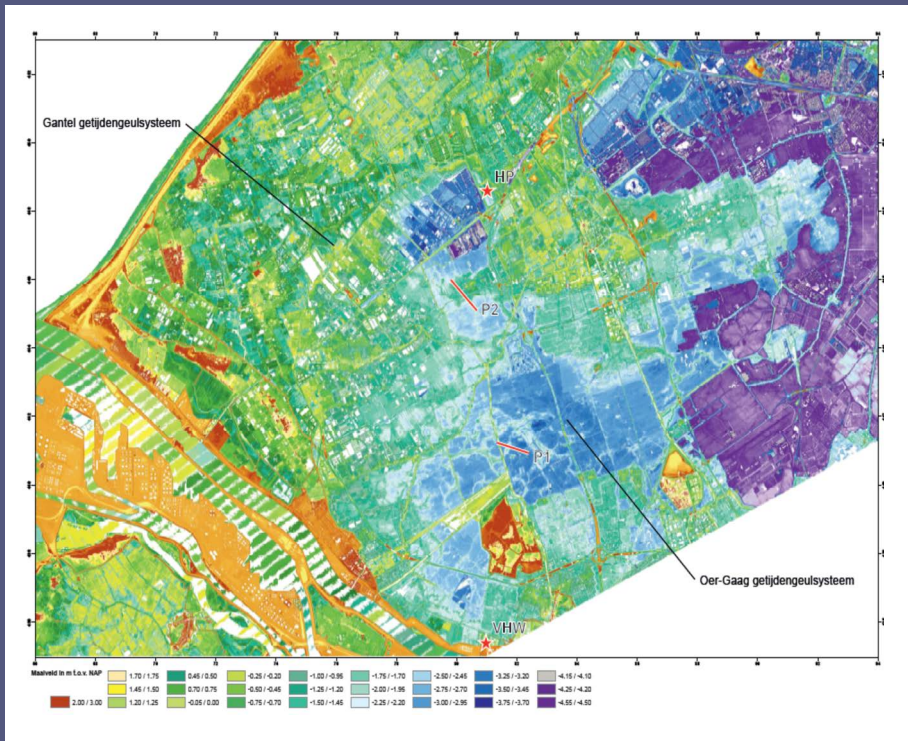
Teunis M. Klapwijk

Noot van de redactie: de auteur was helaas niet in de gelegenheid om tijdens de Holland Dag zijn lezing voor publiek te houden, maar zijn bijdrage is wel in deze bundel opgenomen.

- > Afbeelding 1 - De lineaire verlenging van het eerste stuk van de Rodenrijseweg tot aan waar deze de Berkelse Zweth raakt (en waar nu de A13 loopt). Op de kaart is het lokale Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN) gemonteerd. Het maakt duidelijk dat op het hogere deel, lichtgroen, de stroombedding van de bovenloop van de Schie zichtbaar is. Ook is duidelijk dat er een toevoer vanuit een gebied bij Delft is. De latere aanleg van de Delftse Schie heeft dit stroomgebied voor water kortgesloten en in de tijd bevroren.

Als we naar een kaart van Kruikius uit 1712 kijken, zoals bijvoorbeeld Afbeelding 1, zien we hier en daar een rechte weg of vaart. Daardoor kunnen we er zeker van zijn dat er in 1712 een lineaire structuur lag. Maar wanneer zijn die rechte structuren aangelegd en waren het van begin af aan vaarten of wegen? De tweede vraag is: wat was bij de aanleg hun beoogde functie? Vaarten kunnen dienen om mensen en goederen te vervoeren, maar vervoer van water is primair. Wat verwacht men voor de stroomrichting van het water? Een recente hoogtekaart van Delfland, zoals weergegeven in Afbeelding 2, toont grote delen in het blauw, andere delen in groen, geel of rood. Deze kleurenschaal loopt van 4 meter beneden NAP tot enkele meters boven NAP. De kaart leert dat bij een regenbui het oosten van Delfland volloopt

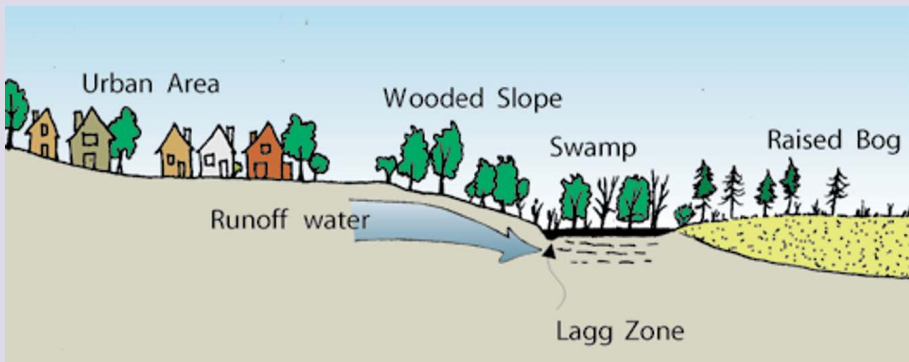
➤ Afbeelding 2 - Hoogtekaart van Delfland volgens het Actueel Hoogtebestand Nederland (AHN). Diepblauw is laaggelegen, omdat daar al het veen is verdwenen. Rechts is duidelijk de wegen/vaarten structuur van Berkel & Rodenrijs zichtbaar, bestaande uit de reeks lineaire segmenten een gekromde aansluiting naar Pijnacker. (Naar Vos et al, Technical report 130, Delftse Archeologische rapporten)

met water. We zien ook dat vanuit het westen het hogere Delft-Pijnackerse stuk binnendringt in het diep-blaauwe, lager gelegen, oostelijk deel. Eraan verbonden zien we ook twee extra bulten. Een van het 'Oude land' in Rodenrijs en een ander 'de Hoogh' in Pijnacker. Geologen melden dat dit patroon correspondeert met zandafzettingen vanuit zee door een gat in de duinenrij, de Gantel-doorbraak, enkele eeuwen voor het begin van onze jaartelling. Nog preciezer kijkend naar Berkel & Rodenrijs, in het diep-blaauwe deel, zien we iets bijzonders: een kilometerslange ruggengraat van de Rodenrijseweg, Heerenstraat en Noordeindseweg, een aaneenrijging van lineaire structuren. We zien ze ook in 1712 en op eerdere kaarten. Deze structuur is een stuk Middeleeuws erfgoed wat we in deze bijdrage op het schild heffen.

Oorspronkelijk reliëf

Voordat de mens in het landschap ingreep bevond zich in het blauwe deel een dik veenpakket. Het was onderdeel van het Maas-Merwede estuarium, waarbij aan de boorden van de rivier sedimenten waren afgezet, die bewoond werden. Aan de kust lagen de eveneens bewoonbare duinen. Het ertussen liggende veen, was een slecht toegankelijk moerasgebied, bestaande uit plantenresten, verzadigd met water. Het had een hoogte bereikt van enkele meters boven de waterspiegel. Een verschil in geologische ondergrond, zoals in het andere deel van Delfland, had invloed gehad op de veenvorming. In Berkel & Rodenrijs, waar het veen volledig is verdwenen, had het vele eeuwen ongestoord kunnen groeien. In het Delft-Pijnacker gebied was de veenvorming meer recent en gegroeid onder andere condities. Een vraag voor de 'wildernis' omstreeks het jaar 1000 is welk effect dit geologische verschil heeft gehad op het natuurlijke landschap. Omdat veen grote hoeveelheden CO₂ opslaat is er nu veel wetenschappelijke aandacht voor behoud en uitbreiding van veengebieden. Op grond van dit type onderzoek lijkt het waarschijnlijk dat op de grens van Berkel & Rodenrijs en Pijnacker zich een 'lāgg' bevond (Afbeelding 3). Dat is een waterige rand van een veenkoepel, waar deze tegen een gebied oploopt waar andere vegetatiecondities heersen. De rand bestaat in dit geval uit de Oude Leede en de Stricklede, die afwaterden op de Schie.

In Afbeelding 2 zien we hoe het diep-blaauwe gebied van de veenkoepel van Berkel & Rodenrijs tot aan de Schie reikt. Daarmee vormde de Schie met zijn bovenloop een natuurlijke grens van Delft-Pijnacker met het Rodenrijse veen. Zo'n natuurlijke grens werd in de Middeleeuwen gebruikt om gebieden mee af te bakenen, als gelegen tussen bepaalde (zij-)rivieren. Maar in 1289 waren

> Afbeelding 3 - Een voorbeeld van een grens tussen twee vegetatiegebieden van bijvoorbeeld een zanderig/klei gebied en een veen-gebied. Op de grens bevindt zich de lagg-zone. (Uit Sifton Bog ESA Conservation Masterplan 2009-2019 (Thames River, London, Canada), p.15)

de condities van het landschap veranderd en besloot Floris V andere grenzen tussen Schieland en Delfland te gaan hanteren. In plaats van de waterloop als grens te nemen voegde hij Berkel & Rodenrijs aan zijn hof te Delft toe, waarbij hij de grens van Rodenrijs aanduidde met tussen de Stricklede en de Landscheidinge. Deze nieuwe aanduiding, de landscheiding, de 'lansing', is een interessante stap. Al heet het een landscheiding, het is vooral een waterscheiding. Het markeert in welke richting het regenwater wegstroomt. In dit geval zuidoostelijk naar de Rotte en noordwestelijk naar de bovenloop van de Schie, de Stricklede. De ingreep van Floris V geeft aan dat hij, vanuit Delft gezien, het water-aanbod van de Schie wilde ordenen. Maar we begrijpen daardoor ook in welke richting het water in 1289 stroomde.

Door de mens gemaakte grenzen en lijnen in het landschap

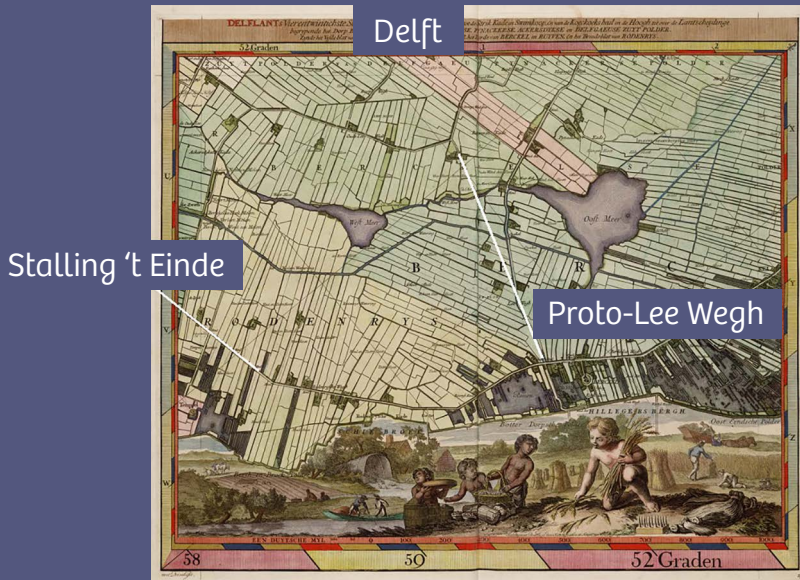
Naast deze 'natuurlijke' grenzen kent het ambacht Berkel & Rodenrijs ook een door de mens gemaakte hoofdstructuur. Het is de lange weg opgebouwd uit verschillende lineaire segmenten: de Rodenrijseweg, de Heerenstraat, en de Noordeindse weg. Deze lange weg maken het dorp op het eerste gezicht een tikje saai. Maar als men bedenkt dat deze structuur sinds de aanleg in de Middeleeuwen waarschijnlijk niet is veranderd, dan is het een bron van informatie. Wat nu een weg genoemd wordt was, in het veen, van oorsprong een waterweg. Het verschaft toegang tot het veen en draagt bij aan de

drainage. Ook al is nog niet duidelijk hoe de landmeetkunde zich ontwikkelde, in de praktijk gebruikte men visuele referentiepunten. Een waterweg, die evident lineair is, een menselijk artefact, vraagt om een zichtbaar richtpunt.

Het eerste stuk van de Rodenrijseweg vanaf de Bovendijk tot de zijweg, de Laan van Koot, is een informatief voorbeeld. De lineaire lijn, zie de witte lijn in Afbeelding 1, wordt afgeknapt door de Bovendijk. Het referentiepunt voor de aanleg moet dus verderop in de richting van de Schieveense polder liggen. Lineaire verlenging brengt ons bij een cluster woonhuizen aan de Zwethkade, langs de Berkelse Zweth, waar nu de A13 doorheen loopt (Afbeelding 2). Op die plaats vertoont het AHN, gemonteerd in Afbeelding 2, de sporen van een kreek, die via de Schieveense polder bij de Schie uitkomt, ter hoogte van de Kandelaar. Het suggereert dat de Rodenrijse waterweg was aangesloten op de bovenloop van de Schie naar de Oude Leede. Het cluster huizen had zich kennelijk gevormd op dit verbindingspunt tussen een natuurlijke en de kunstmatige waterweg. Dan blijft de vraag wat dan als referentiepunt gediend heeft bij de aanleg. De zeer realistische kandidaat is de locatie van de boerderij 't Einde aan het eind van de Groene Wegh in de Kethelpolder. Deze oriëntatie voor de aanleg van het eerste stuk van de Rodenrijseweg speelde een rol, toen Rodenrijs nog het natuurlijke veen was en niet beneden NAP was gezakt. Opmerkelijk is dat in de eeuwen daarna, waarin het maaiveld daalde, deze richting is behouden, zoals met Google Maps eenvoudig te verifiëren is.

Oriëntatiepunt

Een uitzondering op het beeld van lineaire segmenten van Rodenrijs is de enige dwarsweg, de Lee Wegh, die aansluit op de Klapwijkse weg in Pijnacker. Deze weg (vaart) begint recht om langzaam krommend in oostelijke richting af te buigen. Door die kromming raakt het Rodenrijse deel aangesloten op een reeds bestaande structuur van Pijnacker. Is dat een latere aanpassing of een wijziging van de lineaire Rodenrijse aanpak? Het antwoord blijkt verscholen te zitten in enkele details op de kaart van Kruikius (Afbeelding 4). Als we het eerste rechte stuk verlengen dan loopt het langs een drietal boerderijen. Het opmerkelijke van deze boerderijen is dat ze t.o.v. de Lee Wegh op de kaart een steeds langere oprijlaan krijgen, maar bij de rechte verlenging op gelijke afstand komen. Deze verlenging doorzettend treffen we aan de Pijnackerse zijde van de oever van het Westmeer een punt dat 'de Pol' wordt genoemd om daarna de boerderij, Oude Leedeweg 11, te bereiken en daarmee de Oude Leede. Het suggereert dat de dwarsweg vanaf de Rodenrijseweg oorspronkelijk ook een lineaire structuur

➤ Afbeelding 4 - De kaart van Kruikius van het ambacht Rodenrys. De witte lijnen geven de lineaire verlengingen weer. De Rodenrijseweg naar Stalling 't Einde aan het eind van de Groene Wegh in de Kethelpolder. De tweede is de gereconstrueerde lineaire Lee Wegh, aansluitend op de Oude Leede, en gericht op het centrum van de stad Delft. Het ovale groene gebied is ter aanduiding de plaats van het hoger liggende Oude Land.

had en ook aansluit op de bovenloop van de Schie. Opnieuw is dan natuurlijk de vraag: wat is dan het oriëntatiepunt geweest voor de richting van deze gereconstrueerde Lee Wegh, of Lee-vaart? Op de kaart van Kruikius is deze vraag eenvoudig te beantwoorden: het centrum van Delft. Ook nu nog heeft men direct zicht op de hogere delen van de Oude Kerk van Delft. Deze waarneming ondersteunt de veronderstelling van de eerdere lineaire structuur, een proto-Lee Wegh.

Waterafvoer

De structuren in het veen van Rodenrijs moeten wel waterwegen geweest zijn, die een rol speelde analoog aan die van de bovenloop van de Schie voor transport van water, en eventueel personen en goederen. Het meest waarschijnlijke is dat het landschap oostelijk van Delft, wellicht aangevuld met die van Pijnacker, zoveel wateraanbod gaf dat de bovenloop van de Schie niet meer toereikend was. Het is in dit verband opmerkelijk dat de Zuyd Wegh en de Overgauwse Wegh op de Oude Leede aansluiten op het punt waar de Proto-Lee Wegh contact maakt met de Oude Leede. Een redelijke veronderstelling lijkt dat de lineaire structuur van Rodenrijs een ingreep was om het wateraanbod van oostelijk Delft en van Pijnacker naar de Schie te geleiden, parallel aan het

directe aanbod van Delft naar de bovenloop van de Schie in Ackersdijk. Kennelijk was het natuurlijk verval nog zo dat het de waterafvoer naar zee mogelijk maakte. Niettemin is, met de kennis van nu, te voorzien dat de bodemdaling van de ontgonnen gebieden zou leiden tot de vorming van het Westmeer.

Datering

Tot slot een belangrijke vraag: wanneer kwam dit robuuste skelet van Rodenrijs tot stand? Het is moeilijk die vraag met precisie te beantwoorden, maar het meest waarschijnlijke is in de loop van de 12de eeuw.

Literatuur

Duurzaam herstel van hoogveenlandschappen, Kennisnetwerk Ontwikkeling en Beheer Natuurkwaliteit (OBN), Vereniging van Bos- en Natuurterreineigenaren (VBNE), Driebergen, 2017, Rapport nr. 2017/OBN212-NZ (Redactie: Gert-Jan van Duinen, Stichting Bargerveen) (www.natuurkennis.nl)

Richard C. Hoffmann, *An environmental history of Medieval Europe*, Cambridge University Press (2014).

Dries Tys, *Domeinvorming in de 'wildernis' en de ontwikkeling van de vorstelijke macht*, in Jaarboek voor Middeleeuwse geschiedenis 7 (2004), pp. 31-83.

Stephen K. Victor, *Practical geometry in the high Middle Ages*, The American Philosophical Society, Philadelphia (1979).

OVER DE AUTEUR

Teunis M. Klapwijk (1948) is emeritus-hoogleraar natuurkunde TU Delft en MSc Student *History and Philosophy of Science (HPS)*, Universiteit Utrecht. Dit opstel is onderdeel van een studie naar de wording van Delfland vanuit het perspectief van de archeologie en de ecologie van het landschap.

The making of De Makers van Holland: exposeren in tijden van covid

Evert van Ginkel

› *Beeld van de expositie in het stads-kantoor van Dordrecht, met links twee van de reconstructies van oerhollandse landschappen. Een bijzondere koperen 'Hanzeschotel' uit Alphen aan den Rijn siert de vitrine in het midden. (Foto: Erik Bannink)*

In de zomer van 2019, toen corona en covid nog onbekende begrippen waren, ontstond het idee om een tentoonstelling te maken over mens en landschap in en van het voormalige graafschap Holland. De periode zou 950-1300 betreffen, een tijdvak dat 'regeringsperiodes' van de eerste tot en met de laatste graven van het Hollandse huis omvatte. Maar die vier eeuwen staan ook voor andere, belangrijker fenomenen. Het gaat dan om de transformatie van een land dat voornamelijk uit veen bestond naar een land van weilanden en water; om de geschatte groei van de bevolking van 6000 naar 200.000 zielen; en om het ontstaan van enkele tientallen (kleine) steden anno 1300, waar in 900 nog niet eens een stedelijke kern had gelegen.

De basis van de tentoonstelling was de doctoraalscriptie van Joost Vorst (zijn bijdrage vindt u elders in deze bundel – Red.), waarin aan de hand van meer dan honderd kiezen uit evenzoveel schedels uit die periode getracht zou worden de mate van migratie in beeld te brengen. Zouden migranten voor die ruim veertigvoudige bevolkingsgroei hebben gezorgd, of zou 'natuurlijke aanwas' hebben volstaan? Isotopenonderzoek, uitgevoerd door dr. Lisette Kootker (VU) zou een antwoord kunnen geven. We weten nu dat natuurlijke aanwas, mogelijk tot waarschijnlijk aangevuld met regionale migratie, de groei helemaal kan verklaren. Dat sluit een aandeel 'internationale' migratie natuurlijk niet uit, maar uit het onderzochte skeletmateriaal kwam dat nauwelijks naar voren. Ook andere archeologische gegevens bevestigen dit beeld. Maar dat was, toen wij (bureau TGV teksten & presentatie) met Joost aan het project begonnen, nog niet bekend.

Het stond het maken van een aantrekkelijke tentoonstelling ook niet in de weg. De Provincie Zuid-Holland financierde het grootste deel, terwijl ook Noord-Holland een bijdrage leverde. Het isotopenonderzoek en de scriptie waren onderdeel van een eigen traject.

De eerste stappen waren maar net genomen, toen in maart 2020 corona doorbrak en alles volkomen stil kwam te liggen. Dat wil zeggen: de technische uitvoering van de expositie en het regelen van locaties. Belangrijke elementen konden echter worden voorbereid. Om te beginnen waren dat de 2D-gezichtsreconstructies door Hew Morrison uit Aberdeen, die nog net vijf geselecteerde schedels (twee mannen, twee vrouwen, één kind, drie Zuid- en twee Noord-Hollanders) had kunnen fotograferen en op afstand aan de portretten kon werken. Een ander traject betrof de vier reconstructies van landschappen die in combinatie alleen in het volmiddeleeuwse Holland voorkwamen: het 'jonge' duinlandschap in wording, de ontginning van de hoogveenkussens, de aanleg

van rivierdijken en de bouw van steden en burchten. Nils Raavé gaf ze, gevoed door informatie van deskundigen, op vier locaties weer in vier seizoenen. Niet in de laatste plaats was het onze opgave om bruiklenen bij elkaar te zoeken. Het is niet de periode waaruit de depots veel objecten ter beschikking hebben, maar door de medewerking van verschillende provinciale en gemeentelijke depotbeheerders lukte het toch om de vitrines te vullen met voorwerpen die ook menig collega nooit had gezien. Tenslotte konden de Makers van Holland in het voorjaar van 2020 in het stadskantoor van Dordrecht in première gaan. Helaas is het daar – voorlopig – bij gebleven: de naweeën van covid zullen zich nog een tijd doen gelden.

OVER DE AUTEUR

Evert van Ginkel (1955) is inhoudelijk tekstschrijver bij cultuurhistorisch publiekspresentatiebureau TGV teksten & presentatie in Leiden

Nawoord en colofon

De Holland Dag 2022 werd gehouden op 2 juli 2022 in Leiden (Lipsiusgebouw Universiteit Leiden en Van der Werfpark) in opdracht van de Provincie Zuid-Holland. De organisatie berustte bij Stichting Ontstaan van Holland.

Onze dank gaat uit naar:

Provincie Zuid-Holland

Universiteit Leiden

Erfgoed Leiden e.o.

Jaap Hogendoorn/Tjebbe Westendorp (Springlevend Verleden)

Erfgoedhuis Zuid-Holland

Marie-France van Oorsouw (Bureau Weleer)

Roos van Oosten (dagvoorzitter)

... en natuurlijk naar alle sprekers en deelnemers die de dag tot een succes hebben gemaakt

provincie
Zuid-Holland

Universiteit
Leiden

ERFGOED LEIDEN EN OMSTREKEN

Het is de verwachting dat er ook in 2023 weer een Holland Dag zal worden georganiseerd. Degenen die deelnamen aan de Holland Dag 2022 en over wiens email-adres wij beschikken zullen tijdig een uitnodiging ontvangen.

Congresbundel

Redactie: Tim de Ridder en Ad van der Zee

Vormgeving: Mirjam Wilbrink/studioBoven grafisch ontwerp, Delft.

Fotografie: Floris Scheplitz, Erik van den Berg

Stichting Ontstaan van Holland

p/a Mosweg 51, 3069 AV Rotterdam

Contact via secretaris: t.de.ridder@vlaardingen.nl

geschiedenisvanzuidholland.nl/verhalen/verhalen/het-ontstaan-van-holland

Bankrekening NL40 INGB 0675 7481 51, t.n.v. Stichting Ontstaan van Holland;

donaties zijn welkom!

Bestuur

René Proos, voorzitter

Tim de Ridder, secretaris; contactadres: t.de.ridder@vlaardingen.nl

Kees Nieuwenhuijsen, penningmeester

Bert van der Valk, lid

Ad van der Zee, lid

© Stichting Ontstaan van Holland, 2022.